

ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΥΠΟΒΑΘΡΟΝ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟ-ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ

ΥΠΟ
ΜΕΓΑ Λ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ

1. Εἶδη θρησκευτικότητας.

Ὁ W. Weischedel ἀναφέρει¹, ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς συνεκεφαλαιώσκει καὶ ἐξήντησεν – φιλοσοφικῶς καὶ θεολογικῶς – ὅλας τὰς μορφὰς θρησκευτικότητας: πρὸς τὴν κατεύθυνσιν εἴτε «τῆς παρουσίας» τοῦ θεοῦ ἐν τῇ κοσμικῇ πραγματικότητι, ὅπως ἐξεδηλοῦτο εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μύθου² καὶ τῶν Ἰώνων φυσικῶν φιλοσόφων, διὰ τῆς μεταβάσεως ἐκ τῶν θεῶν εἰς τὸ θεῖον, ὡς τὴν διήκουσαν διὰ τοῦ παντός θεϊαν πραγματικότητα³, εἴτε τῆς «ἀπουσίας» τοῦ θεοῦ, ἐν τῇ ἐννοίᾳ

1. Πρβλ. W. Weischedel, *Der Gott der Philosophen*, I, 1971, 41-46. Περίληψις τῆς παρουσίας πραγματείας ἐδόθη, ὡς εἰσήγησις, εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις συγκληθέν διεθνὲς συνέδριον, μὲ θέμα: «Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης καὶ ἡ Νεοπλατωνικὴ Ὀντολογία», τὴν 1.7.1993 εἰς τὴν Αἰθουσαν Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

2. Πρβλ. W. Kranz, *Die griechische Philosophie*, 1962⁵, 12: «Ὁ κόσμος τοῦ Ὁμήρου εἶναι μία θαυμασία ἐνότης ὑπεργήινου καὶ γήινου, πνευματικοῦ καὶ σωματικοῦ, φωτὸς καὶ σκοτὸς, χαρᾶς καὶ πόνου, ὥσάν νὰ ἀποκαλύπτεται εἰς τὰς ἀντιθέσεις ταύτας ὁ εἰς νόμος τῆς φύσεως». Ὁμοίως καί: Ἰω. Κακριδῆ, *Ἑλληνικὴ Μυθολογία*, I, 1986, 34.35: «Οἱ θεοὶ ζοῦν μέσα στὸ φῶς, ὄχι στὰ σκοτάδια, ὅπως σὲ ἄλλων λαῶν τὶς μυθολογίες... Φῶς καὶ ὁμορφιά: αὐτὸ θὰ πεῖ κατάφαση τῆς ζωῆς. Τὸ σκοτάδι καὶ ἡ ἀσχήμια εἶναι στοιχεῖα ἀρνητικά, ποὺ προβάλλουν μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ υπογραμμίσουν τὴν ἀξία τῆς ζωῆς. Πόση σημασία ἔχει ἡ ζωὴ στὸν Ἀπάνω Κόσμο γιὰ τὸν Ἕλληνα τὸ ἀκοῦμε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Ἀχιλλέου... Μὴ μοῦ μιλάς γιὰ τὸ θάνατο. Θὰ προτιμοῦσα νὰ εἶμαι ἐργάτης στὸν Ἀπάνω Κόσμο... Οἱ θεοὶ δὲν ζοῦν ἀπομονωμένοι στὸν Ὀλυμπο, γιὰ νὰ χαροῦν ξένοιαστα τὴν εὐκολὴ ζωὴ τους. Τοὺς βλέπουμε κάθε τόσο νὰ κατεβαίνουν στὴ γῆ, γιὰ νὰ βρεθοῦν ἀνάμεσα στοὺς θνητούς...». Βλ. καί: K. Kerényi, *Antike religion*, 1971, 216.217: Ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων «δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἀκόμη καὶ πρὸς τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ ὑποτελείαν. Ὁ Ζεὺς εἶναι ὁ μόνος ἐλεύθερος, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς πηγῆς τῆς ἐλευθερίας... τὸ θεμέλιον τοῦ εἶναι καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ὑψίστου Θεοῦ τῶν Ἑλλήνων, ἐνὸς “Θεοῦ τῶν θεῶν”, ἥτο ἀκριβῶς τοῦτο: νὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πηγὴ τῆς ἐλευθερίας». (Αἱ μεταφράσεις τῶν ξένων κειμένων εἰς τὴν ἑλληνικὴν προέρχονται ὑπὸ τοῦ σ.).

3. Εἰς μὲν τὴν «λαϊκὴν» ταύτην μορφήν τῆς θρησκείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ «ἀποκαλύπτεται» ὁ θεός: πᾶν τὸ συμβαῖνον «παράδοξον» ἀποτελεῖ ἔκφρασιν θαυμασμοῦ καὶ ἐκπλήξεως ἐκ μέρους τοῦ μύστου, ἥτοι εἶναι τοῦτο «θεῖον γεγονός»: ἐδῶ «συμβαίνει ὁ θεός», καὶ κατὰ τὸ τοῦ Εὐριπίδου, *Ἑλένη* (560): «ὦ θεοί! θεὸς γὰρ καὶ τὸ γινώσκειν φίλους», ἥτοι τὸ συμβᾶν τοῦ «γινώσκειν φίλους» εἶναι «θεός» (πρβλ. K. Kerényi, *Theos: «Gott» - Auf Griechisch*, ἐν: *Antike Religion*, 1971, 211 ἐξ., καί: τοῦ ἰδίου, *Griechische Grundbegriffe*, 1964, 16 ἐξ.). Ἀντιθέτως, εἰς τὸ φιλοσοφεῖν τῶν

τῆς θρησκευτικότητος τοῦ «ἐπέκεινα»⁴, εἴτε καὶ μιᾶς παραδόξου «συμμίξεως» ἀμφοτέρων: θείου καὶ κοσμικοῦ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐν τῷ γίγνεσθαι σταθεροῦ, καὶ τοῦ ἐν τῷ σταθερῷ γίγνεσθαι⁵. Νοουμένου τοῦ «θείου» ὡς τοῦ ὄντως ὄντος καὶ τοῦ πραγματικοῦ, προσδιορίζεται, ἀντιστοίχως, καὶ ἡ «κίνησις» τοῦ μύστου πρὸς τὸ εἶδος τῆς θρησκευτικότητος, ποῦ θρησκεύει.

Οὕτως ἡ θρησκευτικότης τῆς «παρουσίας» τοῦ θείου εἰς τὸ ἐδώ-
τῶρα τοῦ κόσμου, ἐκδηλουμένη εἰς τὸν ἐλληνικὸν μῦθον, ὡς προσωπι-
κὴ ἀντίληψις περὶ τῶν θεῶν, καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν Ἰώνων, ὡς ἀπρόσωπος θεϊότης καὶ «οὐσία» τοῦ παντός, καθηλώνει τὸν μύστην εἰς τὸ «παρόν», ὡς τὴν *κατάφασιν* τῆς παρούσης ζωῆς καὶ τὴν πηγὴν παντὸς νοήματος καὶ εὐδαιμονίας. Καὶ ἐνταῦθα, ὅμως, ὁ μύστης δὲν παραμένει ἀπλῶς εἰς τὴν «ἐπιφάνειαν», εἰς τὸ «ἐφήμερον», —τὸ ὁποῖον ἀπογοητεύει καὶ ἐξαπατᾷ— ἀλλὰ διεισδύει εἰς τὸ «βάθος» τοῦ κόσμου, ἀναζητῶν σταθερότητα καὶ ἀσφάλειαν, θαλπωρὴν καὶ

Ἰώνων τὸ Θεῖον δὲν ἀποκαλύπτεται εἰς καθ' ἕκαστα φαινόμενα καὶ παράδοξα, ἀλλὰ διήκει δι' ὅλου τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι, ἀναζητούμενον διὰ τοῦ λόγου, διὰ τοῦ ἐρευνῶντος νοεῖν. Τὸ στοιχεῖον τῆς πίστεως καὶ τῆς λατρείας ὑποκαθίσταται διὰ τοῦ ἐρευνῶντος λόγου: δὲν ὑπάρχουν θεοὶ πλέον, ἀλλὰ Θεῖον, ὡς ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ θεμέλιον τοῦ παντός, κατὰ τὸ «πάντα πλήρη θεῶν», «ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα, καὶ ἐξ οὗ γίγνεται πρῶτον, καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον» (Θαλῆς), ἥτοι: τὸ «ὑδωρ» διὰ τὸν Θαλῆν, ὁ «ἀήρ» κατὰ Ἀναξίμενην: «ἐκ τούτου πάντα γίγνεσθαι καὶ εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλύεσθαι», καὶ τὸ «ἄπειρον», ὡς «τὴν ἀρχὴν τῶν ὄντων», κατὰ Ἀναξίμανδρον (πρβλ. W. Kranz, *Vorsokratische Denker*, 1964³, 34 ἐξ. (ἐφξ.: Vors.)).

4. Ἦδη εἰς τὸν *Ξενοφάνην* παρατηρεῖται μία τάσις μεταθέσεως τοῦ Θείου εἰς τὸ «ἐπέκεινα», ὅταν κατανοεῖ οὗτος τοῦτο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κίνησιν τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι, διατεινόμενος: «Εἷς θεός, ... αἰεὶ δ' ταῦτ' ὀμίμνει, κινούμενος οὐδέν, οὐδὲ μετέρχεσθαι μιν ἐπιτρέπει ἄλλοτε ἄλλῃ» (Kranz, *Vors.*, 58). Εὐκρινέστερον, ὅμως, διατυπώνει τὴν σχετικὴν φιλοσοφικὴν θεολογίαν τοῦ ὁ *Παρμενίδης* περὶ τοῦ Ἑόντος: «Οὐ γὰρ μήποτε τοῦτο δαμῆ εἶναι μὴ ἕόντα, ... ὡς ἀγένητον ἕδον καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, ἔστι γὰρ οὐλομελές τε καὶ ἀτρεμές ἡδ' ἀτέλεστον' οὐδὲ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἔστιν ὁμοῦ πᾶν, ἕν, συνέχεος» κλπ. (Kranz, *Vors.*, 94 ἐξ. (B 7.8)). Ἐνταῦθα ἀναδύεται, πλέον, τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς «οὐσίας» τοῦ ὄντος, ὡς καὶ τὸ περὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν πεπερασμένην πραγματικότητα.

5. Μίαν τοιαύτην θεολογίαν τοῦ «παραδόξου» διατυπώνει κυρίως ὁ *Ἡράκλειτος*, δεχόμενος ἐν ταῦτ' παρουσίαν τοῦ Θείου ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἀπουσίαν ἐξ αὐτοῦ: «Ἐν πάντα... ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἐνὸς πάντα... μεταβάλλον ἀναπαύεται. — σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει καὶ πρόσεισι καὶ ἀπεισι. — Ὁ θεὸς ἡμέρην εὐφρόνην, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνην, κόρος λιμός, ... ταῦτό τε ζῶν καὶ τεθνηκός, καὶ ἐγγρηγορὸς καὶ καθεῦδον, καὶ νέον καὶ γηραδόν» (Kranz, *Vors.*, 68). Ἡ θέσις αὕτη τοῦ Ἡρακλείτου περὶ διαλεκτικῆς παρουσίας καί, συγχρόνως, ἀπουσίας, υπερβατικότητος καὶ ἐνδοκοσμικότητος τοῦ Θείου, ἐν ταῦτ' ἐπηρέασεν ἀποφασιστικῶς οὐ μόνον τὴν μεταγενεστέραν ἐλληνικὴν φιλοσοφικὴν θεολογίαν, ἀλλὰ καὶ τὸν χριστιανικὸν στοχασμόν.

περίθαλψιν εἰς τὸ «μυστήριον», τὸ «παράδοξον» τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος. Πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ «παράδοξον», κινεῖ καὶ συγκινεῖ αὐτόν: παντοῦ «βλέπει» θαύματα, ἐκθαμβώσεις, ἀνεξιχνίαστα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐνταῦθα, ἡ κίνησις τοῦ μύστου εἶναι «στάσις», ἔμμονή καὶ διείσδυσις εἰς τὸ ἐδώ-τώρα τοῦ κόσμου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναζητεῖ καὶ εὐρίσκει νόημα καὶ εὐεξίαν⁶.

Εἰς τὴν θρησκευτικότητα τοῦ «ἐπέκεινα» ἐντάσσεται τόσον ὁ Νεοπλατωνισμός, ὅσον καὶ ἡ θεολογία τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων, τῶν ἀποδιδομένων εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην, εἰς μίαν δὲ εὐρυτέραν ἔννοιαν καὶ ἡ ἰουδαιο-χριστιανικὴ πίστις τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Εἰς μίαν σειρὰν ἐρευνῶν του, ἀπέδειξεν ὁ E. Topitsch, ὅτι τὸ ρεῦμα τοῦτο τοῦ «ὑπερβατικοῦ» θεοῦ εἶναι πανάρχαιον καὶ κοινὸν εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς εὐρω-ασιατικῆς ἀνθρωπότητος, ἐξικνούμενον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων Ἰνδιῶν, διΐκνούμενον διὰ τοῦ Ἰρὰν καὶ τῆς μέσης Ἀνατολῆς, τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ, καὶ περαιτέρω τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, καὶ καταλήγον εἰς Hegel καὶ εἰς ἄλλους νεωτέρους φιλοσόφους. Ὡς πηγὴ τοῦ ρεύματος τούτου, θὰ ἡδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὁ ἀρχαῖος Schamanismus, εἰς δὲ τὸν Ἑλλαδικὸν χῶρον ἡ θρησκεία τοῦ Ὁρφισμοῦ, ἡ δὲ αἰτία αὐτοῦ ἀναζητεῖται εἰς τὸ ἐφήμερον καὶ τὸ πρόσκαιρον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καταπίεσιν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἐκ τῆς πραγματικότητος τοῦ παρόντος κόσμου⁷.

6. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἰδιώματα, μὲ τὰ ὁποῖα προικίζει ὁ Ἕλλην λάτρης τοὺς θεοὺς του: «Δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ φαντασθῇ τις ἄλλως τούτους, εἰ μὴ εἰς ἀπαστρέπτουσαν νεανικὴν ἀνθρῶν. Τοῦτο εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν περὶ Θεοῦ ιδέαν, καί, τρόπον τινά, ἐν σύμβολον τῆς ἰδιοτύπου οὐσίας τῆς. Ἄλλοι λαοὶ — ἀντιθέτως — δὲν αἰσθάνονται ἀποστροφῆν, πρὸς τὸ νὰ διανοοῦνται τὴν θεότητα ὡς γηραιάν, ναὶ πολὺ γηραιάν... Ἀλλὰ εἰς τὸν Ἕλληνα ἀντιτάσσεται τὸ βαθύτατον αἶσθημα. Εἰς τούτον ἦσαν τὰ γεράματα μία κατάστασις τῆς ἐξαντλήσεως, τῆς πτωχεύσεως, καὶ συσκοτίσεως τῆς φύσεως, τῆς ζωντανῆς καὶ ἀγίας ἐκείνης φύσεως, ἐκ τῆς ὁποίας οὐδέποτε ἡδύνατο νὰ ἀποχωρήσῃ οὗτος τὸ πνεῦμα... Μὲ τὴν φρεσκάδα τῆς νεότητος ἀνῆκει, ἐπίσης, ἡ ὥραιότης εἰς τὴν εἰκόνα τῶν θεῶν.. Αἰωνία νεότης, ὥραιότης, καί, προσέτι, μία δύναμις καὶ μία γνώσις, αἰτίνας ἀμφοτέραι φαίνονται ἀπεριόριστοι — εἰς τὴν κατοχὴν ταύτην εἶναι ἡ ὑπαρξὶς τῶν εὐδαίμων. Ἔτσι δὲ ὀνομάζονται οὗτοι ἐκδήλως: “οἱ εὐδαίμονες”» (W. F. Otto, *Die Götter Griechenlands*, 1970⁶, 127.128).

7. Ὡς τὴν κυριωτέραν αἰτίαν γενέσεως καὶ συντηρήσεως τῆς θεολογο-φιλοσοφικῆς ταύτης ἐκστατικῆς θρησκευτικότητος θεωρεῖ ὁ E. Topitsch, καὶ μετ’ αὐτοῦ μία σειρὰ ἄλλων ἐρευνητῶν, «τὴν πίεσιν τῆς πραγματικότητος», καί, ἐξ αἰτίας ταύτης, «τὴν προσπάθειαν ἀπελευθερώσεως ἐκ τῆς καταπίεσεως τοῦ πραγματικοῦ» (43), ἣτις ἐκδηλοῦται, ὡς «πάσχειν, ἀνάγκη, ἐνοχὴ καὶ θάνατος», «δι’ ἀπολύτου ἐξάρσεως τοῦ Ἐγὼ ἀπὸ παντὸς εἶδους καταπίεσεως ὑπὸ τῆς πραγματικότητος» (45). Ἀναγκαῖα ἀκολουθία τούτου εἶναι: «Ὁ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς πραγματικότητος πάσχων ἄνθρωπος ἐπινοεῖ τὴν

Τὸ ρεῦμα τοῦτο τῆς θρησκευτικότητος τοῦ «ἐπέκεινα» ἀποτελεῖ ἀντιστροφὴν τῆς θρησκευτικότητος τοῦ παρόντος, ὡς ἀποφάσκον τὴν πραγματικότητα τοῦ παρόντος κόσμου, καταφάσκον δὲ ἐκείνην τοῦ «ἐπέκεινα» τούτου. Εἰς τὴν θρησκευτικότητα τοῦ «ἐπέκεινα» τὸ Ἄγαθόν, τὸ ὄντως Ὄν, τοποθετεῖται καὶ ἐννοεῖται ὡς ἐκτὸς τοῦ κόσμου ὄν, ὡς εἶδος «χωριστόν», τοῦτο δὲ εἶναι ἡ ὄντως, ἡ πραγματική, ζωὴ, ὡς διαρκῆς καὶ τελεία εὐδαιμονία. Ὁ παρὼν κόσμος προσλαμβάνει τὸν χαρακτήρα τῆς «σκιάς», τοῦ ἐφημέρου, τοῦ μὴ-πραγματικοῦ, τοῦ φαινομενικοῦ.

Ἐδῶ συντελεῖται ἀντιστροφή τῶν «ἀξιών», ἐναντι τῆς θρησκείας τοῦ «ἐντεῦθεν». Ἡ Νῦξ καὶ τὸ Ἔρεβος εἶναι ἡ «ἀρχὴ» τοῦ παρόντος

ὑπαρξιν μιᾶς ὑπεράνω πάσης καταπίσεως κειμένης “τελείας Ὀντότητος”, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδει τὰ τελείως ἀντίθετα ἰδιώματα «τοῦ κόσμου τοῦ πεπερασμένου καὶ παροδικοῦ», ἦτοι: «Τὸ Ἐν, μοναδικόν, αἰώνιον ὄν εἶναι ἄκτιστον, ἀγέννητον καὶ ἀθάνατον, ἐναντι τῆς πολλότητος, ἥτις εἶναι ὀπτική ἀπάτη» (64). «Οὕτως ἐξαίρεται εἰς τὸ ἀπώτατον ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Ἐνός. Αὕτη εἶναι ἡ ἐπέκεινα τοῦ Εἶναι, ὑπὲρ πάσαν ἀντίθεσιν, δυαδικότητα καὶ ὑπὲρ πάσαν σχέσιν διαμένουσα Ἐνότης» (110). Τὸ τελευταῖον «μέλος» τῆς ἐκστατικῆς ταύτης θρησκευτικότητος προέρχεται «ἐκ τῆς σαμανιστικῆς κληρονομίας, ἥτις εὗρεν εἰσοδὸν εἰς τὴν φιλοσοφίαν», ἐκδηλουμένης «εἰς τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ ἀπαλλαγεῖ καὶ εἶναι κατ’ οὐσίαν διάφορος τοῦ σώματος, ὅτι εἶναι αὕτη ἀθάνατος καὶ κατάγεται ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Θεοῦ. Τὸ ταξίδι πρὸς τὸν οὐρανὸν τῶν Σαμάνων ἀποτελεῖ τὴν λύτρωσιν τῆς ψυχῆς ταύτης ἐκ τῆς πλήρους δεινῶν καὶ κακῶν αἰχμαλωσίας ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ πεπερασμένου, τὴν ἄνοδον ἣ τὴν ἐκ νέου ἄνοδον εἰς τὰς περιοχὰς τοῦ Καθαροῦ καὶ Αἰωνίου» (73). Μὲ βάσιν τὰ δεδομένα ταῦτα, κατανοεῖται ἡ ἄνοδος πρὸς τὸ Θεῖον, ὡς ἐκστατικὴ πορεία, ἥτοι ὡς ἀπόρριψις παντὸς τοῦ κοσμικοῦ καὶ αἰσθητοῦ, καὶ ὡς κίνησις ἐνώσεως πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον Ἐν. Ὁ κόσμος καθίσταται διὰ τὸν μύστην τοῦ τύπου αὐτοῦ «ἀδιάφορος», τὸν ὁποῖον οὗτος «ἀποστρέφεται» «διὰ νὰ συγκεντρωθεῖ τελείως εἰς τὸ *unum necessarium*», εἰς τὸ ὁποῖον «ἐπιζητεῖ τὴν σωτηρίαν του», ὡς «τὴν ἐνωσιν τοῦ ἰδικοῦ του ἀπαθοῦς “ἀληθοῦς Ἐγὼ” μετὰ τοῦ ἀπαθοῦς Θεοῦ», «καί, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, τὴν ἀπόκτησιν τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ θριάμβου ἐπὶ τῆς πίσεως τῆς πραγματικότητος διὰ τῆς «κοσμικῆς ὑπερβάσεως» (46). Τὸ ρεῦμα τοῦτο τῆς ἐκστατικῆς θρησκευτικότητος τοῦ Ἐπέκεινα εὗρσκει ὁ Topitsch δι᾿ ἑκτονόμενον δι’ ὅλης τῆς εὐρω-ασιατικῆς θρησκευτικο-φιλοσοφίας, ἀπὸ τῶν Σαμάνων καὶ τῶν Ἰνδιῶν, διὰ τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφίας τῶν Brahman καὶ Atman, τῶν Yoga κλπ., μέσῳ τοῦ Ἰρὰν καὶ τῆς ἐγγυὲς Ἀνατολῆς, εἰς τὸν Ἑλληνικὸν καὶ Ἑλληνιστικὸν κόσμον, καὶ σύνολον τὴν δυτικο-ευρωπαϊκὴν θεολογο-φιλοσοφίαν, μέχρι καὶ τῆς «ἰδεαλιστικῆς Μεταφυσικῆς...», ἐπιζητουσῆς τὴν “ἄνοδον” ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου πρὸς τὸ θεῖον Ἐγὼ ὡς τὴν πορείαν ἀφαιρέσεως ἢ φυγῆς-σκέψεως ἀπὸ παντὸς κοσμικοῦ-ἀντικειμενικοῦ, μέχρις ὅτου ἐναπομένει, τελικῶς, μόνον ἐν μὴ-ἀντικειμενικῶν-ἀπροσδιόριστον “καθαρὸν Ἐγὼ» (116. E. Topitsch, *Gottwerdung und Revolution*, 1973. πρβλ. καί: E. Topitsch, *Seelenglaube und Selbstinterpretation*, ἐν: *Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft*, 1971³, 181 ἐξ.).

κόσμου: Ἡ Ὀρφικὴ θεολογία «ἀπὸ τῆς Νυκτὸς ἐποίησατο τὴν ἀρχήν... Χάος ἦν καὶ Νύξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον»⁸. Ὁ παρὼν κόσμος εἶναι τέκνον τοῦ Ἀρνητικοῦ: τοῦ σκότους, τοῦ κακοῦ, τοῦ μὴ-πραγματικοῦ, καί, ὡς ἐκ τούτου, κατὰ φαινόμενον μόνον πραγματικός. Πάν, λοιπόν, τὸ ἐν τῷ κόσμῳ ἀπο-φάσκεται, ὡς μὴ φέρον ζωὴν καὶ εὐδαιμονίαν εἰς διάρκειαν, κατα-φάσκεται δὲ τὸ «ἐπέκεινα» τούτου Ἀγαθόν, ὡς ἡ πηγὴ καὶ ὁ χορηγὸς τούτων.

2. Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας τοῦ Πλωτίνου.

Ἡ θρησκεία τοῦ «ἐπέκεινα» κατανοεῖ τὸ ὄντως Ὅν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν παρόντα κόσμον τοῦ γηϊνοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ, ἀποδίδουσα εἰς αὐτὸ ἀντιστοιχοῦς ιδιότητες, ἥτοι ιδιότητας, αἵτινες ἀπο-φάσκουν τὰ κοσμικὰ προσόντα. Εἰς τὸν Πλωτίνον τὸ Ἐν εἶναι «πάντων ἕτερον τῶν μετ' αὐτό, ἐφ' ἑαυτοῦ ὄν, οὐ μεμιγμένον τοῖς ἀπ' αὐτοῦ», «τοιούτον μέντοι, οἷον, μηδενὸς αὐτοῦ κατηγορεῖσθαι δυναμένου, μὴ ὄντος, μὴ οὐσίας, μὴ ζωῆς, τὸ ὑπὲρ πάντα αὐτῶν εἶναι»⁹, «ὄν γὰρ τέλειον τῷ μηδὲν ζητεῖν, μηδὲ ἔχειν, μηδὲ δεῖσθαι...» (V. 2, 1).

8. Πρβλ. Kranz, *Vors.*, 28' Ἡσιόδου, *Θεογονία* 123-125: «Ἐκ Χάος δ' Ἐρεβός τε μέλαινα τε Νύξ ἐγένοντο· Νυκτὸς δ' αὐτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο, οὓς τέκε κυσαμένη Ἐρέβει φιλότῃ μιγείσα». Ὁμοίως καί: Ἀριστοτέλους, *Μεταφ.* 1071b: «... ὡς λέγουσιν οἱ θεολόγοι οἱ ἐκ Νυκτὸς γεννῶντες». Ἡ «ὀρφικὴ κοσμολογία» ἐπιχειρεῖ, διὰ τῶν ἐννοιῶν Χάος, Νύξ, Ἐρεβος, «να γεφυρώσει τὴν ἄβυσσον μεταξὺ τοῦ Μηδενὸς καὶ τοῦ ὀρατοῦ κόσμου» (H. J. Rose, *Griechische Mythologie*, 1969³, 16).

9. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* V. 4, 1' III. 8, 10. Αἱ παραπομπαὶ προέρχονται ἐκ τῆς ἐκδόσεως Ὁξφόρδης, ἐφεξῆς δὲ γίνονται αὐταὶ ἐντὸς τοῦ κειμένου. Τὰς κατηγορίας προσδιορισμοῦ τοῦ Ὄντος παραλαμβάνει ὁ Πλωτίνος ἐκ τῆς πρὸ αὐτοῦ πλατωνικῆς καί, ἐν γένει, ὑπερβατικῆς παραδόσεως, μὲ ἰδιαίτερον, ἀτομικὴν, ἔξαρσιν. Συνήθως οἱ εἰς τὸ Ὅν ἀποδιδόμενοι χαρακτηρισμοὶ εἶναι οἱ τοῦ νεκροῦ ἢ τοῦ μὴ ὄντος, πρὸς τονισμὸν τῆς ἀντιθέσεως αὐτοῦ πρὸς τὰ ζῶντα καὶ παροδικὰ ὄντα. Μίαν τοιαύτην ἐξάρτησιν τοῦ Πλωτίνου ἐκ τοῦ Παρμενίδους ἐπισημαίνει ὁ H. Fränkel (*Dichtung und Philosophie des Frühen Griechentums*, 1962², 406). Ἡ σκέψις τοῦ Παρμενίδους: «ταῦτ' ὃν ἐν ταῦτ' ἐκ μένον καθ' ἑαυτὸ τε κεῖται χούτως ἔμπεδον αὐθι μένει» (Kranz, *Vors.*, 98), συνεχίζεται ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου ὡς ἐξῆς: «ἔχει οὖν ἐν ἑαυτῷ πάντα ἐστῶτα ἐν τῷ αὐτῷ, καὶ ἔστι μόνον, ... ἀλλ' ἐνέστηκεν αἰεὶ» (V. 1, 4). Περὶ τῆς σχέσεως Πλωτίνου καὶ Πλάτωνος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας» Ἐν, ἀναφέρει ὁ K. Schilling, (*Platon. Einführung in seine Philosophie*, 1948), τὰ ἀκόλουθα: «Οὐχὶ τὸ πρῶτον ἀπὸ τῶν ἐξηγητικῶν προσπαθειῶν τῶν Νεοπλατωνικῶν, ἀλλ' ἤδη διὰ τοῦ ἐπέκεινα τῆς οὐσίας, ἐκ τῆς Πολιτείας (509b) ..., καθίσταται φανερόν, ὅτι ὁ Πλάτων θέλει νὰ μεταθέσει τὸ Ἐν ὑπὲρ ἁπάντων τοῦ κόσμου... Ὁ Πλωτίνος ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος, πῶς θὰ ἐφθανέ τις εἰς τὸν ὑπερβατικὸν Θεόν: ἀφελε πάντα. Ὁ νεοπλατωνικός, ἀρνητικός, δρόμος πρὸς τὰ ἔσω εἶναι διὰ τὸν Πλάτωνα ὁ δρόμος τοῦ καθαροῦ μὴ-αἰσθητοῦ, μὴ-θεωρητοῦ σκέπτεσθαι... Ἐπὶ τῆς διαλεκτικῆς-λογικῆς πορείας του κατέληξεν ἐδῶ,

Συγχρόνως δὲ τὸ Ἐν κατανοεῖται ὡς ἡ «ἀρχή», ἡ «πηγή» καὶ ἡ «αἰτία» πάντων τῶν μετ' αὐτὸ ὄντων: «ἥς μὴ οὐσης οὐδ' ἂν τὰ πάντα... τὸ δὲ ὑπὲρ τὴν ζωὴν αἴτιον ζωῆς» (III. 8, 10). Εἰς τὴν ἐκ τοῦ Ἐνὸς γένεσιν τῶν ὄντων εἰσάγει ὁ Πλωτῖνος τὴν ιδέα τῆς ἀπορροῆς, καίτοι οὐχὶ παντελῶς ἄγνωστον εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ φιλοσοφίαν¹⁰. Ἡ «ζωή» προέρχεται ἐκ τοῦ «ὄντος», «ὥσπερ προχυθεῖσα οἶον ἐκ πηγῆς» (III. 8, 10), «οἶον ὑπερερρῶν καὶ τὸ ὑπερπλήρες αὐτοῦ πεποίηκεν ἄλλο» (V. 2, 1).

Ὑπάρχει «τάξις» εἰς τὴν γένεσιν τοῦ παντός: «Τὸ Ἐν πάντα... ἀρχὴ πάντων... ἐξ αὐτοῦ πάντα» (V. 2, 1)· «ἀνάγκη ἐξ ἐκείνου εἶναι» πάντα, «ἡ δὲ ἀρχὴ ἀγέννητος» (V. 4, 1). «Δεύτερον» μετὰ τὸ Ἐν (V. 4,1) καὶ «προσεχέστερον» αὐτοῦ (V. 4, 2) εἶναι «ὁ Νοῦς» (V. 9, 3),

ὄντως, ὁ Πλάτων, διὰ τῆς ὑπερβάσεως τῶν ιδίων-ἐλληνικῶν ὁρίων, εἰς τὸ αὐτὸ τέλος, ὅπως ἀργότερον ὁ Πλωτῖνος εἰς τὴν ἐκστατικὴν του ἐμπειρίαν. Τόσον οἱ Νεοπλατωνικοί, ὅσον καὶ οἱ Χριστιανοὶ θεολόγοι ἀνέπτυξαν, περαιτέρω, ἐκ τῆς πλατωνικῆς ταύτης διαλεκτικῆς τοῦ ἐκτὸς πάσης σχέσεως τεθέντος Ἐνὸς τὴν Δογματικὴν τῆς ἀρνητικῆς αὐτῶν θεολογίας..., καθ' ἣν ὁ Θεὸς εἶναι τὸ «τελείως ἄλλο», τὸ κατ' οὐδένα τρόπον ὄν, ὅπως πᾶν ἕτερον ὄν,... μὲ τὸ νὰ ἀπορρίψει ἐκ τοῦ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ πᾶν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου θετικὸν κατηγορήμα» (224).

10. Τὸ θέμα τῶν «ἀπορροῶν» εἶναι ἀρχαιότατον, σχετίζεται δὲ πρὸς τὸ φιλοσοφικὸν πρόβλημα τῆς σχέσεως Μονισμοῦ καὶ Δυναρχίας, Ἐνὸς καὶ πολλῶν, ὑπερβατικότητος καὶ κοσμικότητος, πνευματικότητος καὶ υλικότητος τοῦ κόσμου κλπ., καὶ ἀναφέρεται ὑπὸ ποικίλης μορφῆς καὶ παραλλαγῆς εἰς τὸν Πλατωνισμόν, ὡς ιδέα καὶ ιδέαι, ιδέαι καὶ καθ' ἑκάστα ὄντα, εἰς τὴν Στοᾶν ὡς «ἀπόρροια» ἐκ τῆς θείας Οὐσίας, εἰς τὸν Φίλωνα, ἐπόμενον τῇ Στοᾷ, ὡς λόγος ἐνδιάθετος καὶ λόγος προφορικός, εἰς δὲ τοὺς Γνωστικούς ὑπὸ ποικίλης ἐκφράσεως, ὅπως: Ὁ σὺν ὧν Θεός, γεννῶν τὴν παντοσπερμίαν, ἡ ὁ Βυθός, ἐξ οὗ ἀπορρέουν οἱ Αἰῶνες κλπ. Παντοῦ ἀναδύεται τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τρόπου σχέσεως τοῦ Ἐνός, ἐξ οὗ ἀπορρέουν τὰ πολλὰ, —πνευματικὰ καὶ υλικά— ὄντα, καὶ ἀναζητοῦνται «μεσάζοντα» ὄντα πρὸς διάσωσιν τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Ἐνός, καθὼς καὶ πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἐξ αὐτοῦ προελεύσεως τῶν ἄλλων, διαφόρων ἀπ' αὐτοῦ, ὄντων. Εἰς τὸν Πλωτῖνον προσλαμβάνει τὸ θέμα τοῦτο καιρίαν σημασίαν, ἐνῶ προσπαθεῖ οὗτος, ἀπ' ἐνός μὲν νὰ διασώσει τὴν ἀπόλυτον ὑπερβατικότητα τοῦ Θείου, ἀκολουθῶν, οὕτω, τὴν ἐλεατικὴν-πλατωνικὴν παράδοσιν, — περὶ αὐτοῦ οὐδὲν δύναται νὰ λεχθῇ: «πρὸ πάντων τὸ Ἐν», «ἐπέκεινα οὐσίας» (V. 4, 2)—, ἀπ' ἐτέρου δὲ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐξ αὐτοῦ προέλευσιν τῶν ἄλλων ὄντων. Διὰ τῆς ιδέας τῆς «ἀπορροῆς» διασώζει ὁ Πλωτῖνος τὰς ὑπερβατικὰς ιδιότητας τοῦ Ἐνός, ὡς ἀπολύτως ἀπλοῦ καὶ ἀναλλοιώτου, ἐνῶ ἀποδίδει τὴν ἐξ αὐτοῦ προέλευσιν τῶν ἄλλων ὄντων εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ, κατὰ τὴν εἰκόνα τοῦ φωτός, τῆς πηγῆς κλπ., συνδυάζων στάσιν (Ἐν) καὶ κίνησιν (κοσμογονία). Ἐντόπωσιν ποιεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Πλωτῖνος, καὶ ὁ ἀκολουθῶν αὐτὸν Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, χρησιμοποιοῦν πρὸς παράστασιν τῆς θεο-κοσμο-γονίας φυσικὰς εἰκόνας φωτός, πηγῆς κλπ., ἐμπεριεχούσας τὴν ἐννοίαν τῆς ἀνάγκης: «ἀνάγκη ἐξ ἐκείνου εἶναι» πάντα (V. 4, 1).

μετὰ δὲ τοῦτον ἡ «Ψυχὴ»: «πρῶτον μὲν Νοῦς Ψυχῆς ἕτερον καὶ κρείττον» (V. 9, 4)¹¹.

Ἐκ τῆς ψυχῆς δὲ προέρχεται ὁ κόσμος τῶν «αἰσθητῶν»¹². «Κόσμου δὴ τοῦδε ὄντος ζώου περιεκτικοῦ ζῶων ἀπάντων καὶ παρ' ἄλλου ἔχοντος τὸ εἶναι» (V. 9, 9), «πλήθους δὲ ἐν τοῖς οὖσιν ὄντος» (V. 9, 14). Ὅσον ἀπομακρύνονται δὲ τὰ ὄντα ἐκ τοῦ Ἐνός, τόσον εἶναι ταῦτα ἐνδεέστερα καὶ ἀτελῆ, κατὰ τὴν εἰκόνα τοῦ «ἐκ πυρὸς» ἀστράπτοντος «φωτὸς» (V. 9, 6), ἢ τοῦ «ἐκ πηγῆς» ἀπορρέοντος καὶ ἀπομακρυνομένου ὕδατος (III. 8, 10). «Ἐν πάντα ἀρχή... πρόεισι δὲ ἤδη ἐκ ταύτης ἕκαστα, μενούσης ἐκείνης ἔνδον, οἷον ἐκ ρίζης μιᾶς ἐστῶσης αὐτῆς ἐν αὐτῇ... καὶ ἦν τὰ μὲν πλησίον τῆς ρίζης, τὰ δὲ προϊόντα εἰς τὸ πόρρω ἐσχίζετο...» (III. 3, 7)¹³. Εἰς τὸ «σύστημα», λοιπόν, τοῦ

11. Ὑπάρχει, λοιπόν, «τριὰς» πνευματικῶν ὀντοτήτων εἰς τὸν Πλωτῖνον, ἦτοι «Ἐν», «Νοῦς» καὶ «Ψυχὴ», ἥτις ὁμοῦ διατελεῖ εἰς ὑπάλληλον σχέσιν: «πρῶτη ἡ τοῦ Ἀγαθοῦ ἀπλὴ φύσις... εἶτα Νοῦν μετ' αὐτό..., εἶτα Ψυχὴν μετὰ Νοῦν» (II. 9, 1). Ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους τὴν ἰδέαν τῆς ὑποπαγῆς τῶν ὑποστάσεων τῆς Ἀγίας Τριάδος εἰσήγαγεν ὁ Ὠριγένης, μαθητεύσας, ὅπως καὶ ὁ Πλωτῖνος, παρὰ τῷ περιήρμῳ νεοπλατωνικῷ φιλοσόφῳ Ἀμμωνίῳ Σακκά, καὶ δεχόμενος τὸν Πατέρα ὡς ὑπέρτερον ἐναντι τῶν δύο ἄλλων Ὀντοτήτων: «...ὁ μὲν Θεὸς καὶ Πατὴρ συνέχων τὰ πάντα φθάνει εἰς ἕκαστον τῶν ὄντων..., ἐλαττώνας δὲ παρὰ τὸν Πατέρα ὁ Υἱός, φθάνων ἐπὶ μόνᾳ τὰ λογικὰ (δεύτερος γὰρ ἐστὶ τοῦ Πατρὸς), ἔτι δὲ ἡττώνας τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐπὶ μόνους τοὺς ἁγίους διῴκνούμενον» ὥστε κατὰ τοῦτο μεῖζων ἡ δύναμις τοῦ Πατρὸς παρὰ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον...» (Περὶ Ἀρχῶν Α' 1, 3. BEP 16, 305).

12. Ἡ Ψυχὴ, εἰς τὸν Πλωτῖνον, δημιουργεῖ κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Δημιουργοῦ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὸν Τίμαιον: «Βλέπουσα δὲ πρὸς μὲν τὸ πρὸ ἑαυτῆς νοεῖ, εἰς δὲ ἑαυτήν, τὸ μετ' αὐτήν, ὃ κοσμεῖ τε καὶ διοικεῖ καὶ ἄρχει αὐτοῦ» (IV. 8, 3). Ὅπως αἱ φωτίζουσαι τὸ σκότος ἡλιακαὶ ἀκτίνες, οὕτω κατανοεῖ ὁ Πλωτῖνος τὴν Ψυχὴν «ἐξωθεν οἷον εἰσρέουσας καὶ εἰσχυθεῖσας καὶ πάντοθεν εἰσιούσας καὶ εἰσλάμπουσας» (V. 1, 2). Ἡ Ψυχὴ διέπεται ὑπὸ διχασμοῦ, «ὁμοῦ μεριστῇ τε καὶ ἀμέριστος φύσις» οὕσα «στρεφομένη μὲν πρὸς τὸν Νοῦν, «μένει μεθ' ἑαυτῆς ὅλη, περὶ δὲ τὰ σώματά ἐστι μεμερισμένη» (IV. 2, 1). Ἡ Ψυχὴ εἶναι τὸ «μεταξύ», ὁ σύνδεσμος καὶ ὁμοῦ ὁ μερισμὸς πνευματικοῦ καὶ ὕλικου κόσμου.

13. Τὸ θέμα προελεύσεως τοῦ αἰσθητοῦ ἐκ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ἀποτελεῖ σοβαρὸν πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὸν Πλωτῖνον κατανοεῖται «ἡ ὕλη», ὡς τὸ «μὴ ὄν», «ἐν ἐλλείψει τοῦ ὄντος παντὸς γενόμενον», «οὐσα σκιά», καί, ἐκ τοῦ λόγου τούτου, «ἀσώματος», «ἄμορφος» καὶ «ἀπαθής» (III. 6, 7' 18), συνοδεύουσα τὸ εἶναι ὡς «τὸ μὴ εἶναι» (III. 6, 7), καὶ τὸ φῶς, ὅπως ἡ σκιά. Οὕτως «ἡ ὕλη» εἶναι «στέρησις ὡς οὐκ ὄν..., τῆς στέρησεως οὐ σημαινούσης τι παρεῖναι, ἀλλὰ μὴ παρεῖναι, καὶ οἷον ἀπόφασις ἢ στέρησις τῶν ὄντων» (II. 4, 14). Ἐκ τοῦ λόγου δὲ τούτου κατανοεῖται ἡ ὕλη καὶ ὡς κακόν, ἦτοι ὡς «στέρησις» καὶ ἀπουσία τοῦ εἶναι, τοῦ θετικοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ: «ὅταν παντελῶς ἐλλείπῃ, ὅπερ ἐστὶν ἡ ὕλη, τοῦτο τὸ ὄντως κακὸν μηδεμίαν ἔχον ἀγαθοῦ μοῖραν» (I. 8, 5). «Ὑλὴ τοίνυν καὶ ἀσθενείας ψυχῇ αἰτία καὶ κακίας αἰτία» (I. 8, 14). «Τὸ γὰρ κακὸν ἐνταῦθα ἐξ ἐνδείας καὶ στέρησεως καὶ ἐλλείψεως» (V. 9, 10). Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὁ Πλωτῖνος δίδει ἀπάντησιν καὶ εἰς τὸ ἐρώτημα τῆς θεοδικίας: «πρό-

Πλωτίνου υπάρχει «τάξις κατὰ φύσιν» τοῦ πραγματικοῦ, δεχομένου «τὸ ἀπλούστατον καὶ τὸ αὐταρκες... Ἐν ἡ τάγαθόν», «εἶτα Νοῦν μετ' αὐτό,... εἶτα Ψυχὴν μετὰ Νοῦν», εἶτα δὲ τὸ πλῆθος τῶν αἰσθητῶν (II. 9, 1).

Ὅ,τι προάγει καὶ δημιουργεῖ ἕτερον, *προνοεῖ* καὶ περὶ αὐτοῦ. Εἰς τοὺς ἀτομικοὺς φιλοσόφους, τοὺς Ἐπικουρεῖους, τὸν Ἀριστοτέλη κλπ., οἱ ὅποιοι ἀρνοῦνται τὸ θεῖον ἢ τὴν ὑπ' αὐτοῦ δημιουργίαν τοῦ κόσμου, ἀπουσιάζει καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν πρόνοια. Ὁ Πλωτίνος, διασώζει ἐν *θετικῶν* περὶ τοῦ κόσμου στοιχείῳ τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ, δεχόμενος τὴν παρουσίαν τοῦ θεοῦ εἰς τὸν κόσμον, διὰ τοῦ ὁποίου προσλαμβάνει οὗτος κάλλος καὶ εὐκοσμίαν. Παραλλήλως πρὸς τὴν καθ' ὑπερβολὴν ἑξαρσιν τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Ἐνὸς τονίζει οὗτος καὶ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ *παρουσίαν* αὐτοῦ: «...τοῦτο καὶ πάντων ἕτερον τῶν μετ' αὐτό,... καὶ πάλιν ἕτερον τρόπον τοῖς ἄλλοις *παρεῖναι* δυνάμενον» (V. 4, 1). Ἡ παρουσία τοῦ θεοῦ, τοῦ πνευματικοῦ, προσδίδει μίαν θετικὴν ὄψιν εἰς τὸν ἐδῶ κόσμον. Τὸ «ἐν μέσῳ», τὸ «μεταξὺ» τοῦ Ἐνὸς καὶ «τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου» εἶναι «ἡ τοῦ παντὸς Ψυχῇ», «τῇ εἰς τὸ πρὸ αὐτῆς θέᾳ, κατακοσμοῦσα δυνάμει θαυμαστῇ... κάκειθεν ἔχουσα δίδωσι τῷ μετ' αὐτὴν καὶ ὥσπερ ἐλλάμπουσα ἀεὶ ἐλλάμπεται» (II. 9, 1.2.7· III. 7, 11)¹⁴.

θεν τὰ κακά», διατεινόμενος: «τὰ γὰρ κακὰ εἶναι ἀνάγκη, ἐπεὶπερ τοῦναντίον τι δεῖ εἶναι τῷ ἀγαθῷ» (I, 8, 6), ἥτοι, ὄντα «μὴ ὄντα», δὲν ἔχουν δημιουργόν, ἀλλ' ἀκολουθοῦν «ἀνάγκῃ» τὰ ὄντα, ὡς ἡ «σκιά» αὐτῶν, συμφώνως πρὸς τὴν πλατωνικὴν παράδοσιν: «τὸ Ἀγαθόν... τῶν κακῶν ἀναίτιον» (Πολιτ. 379b). Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ὅμως, ἀποκλείεται ὁ Θεὸς ἐκ τῆς ἰστορίας, καθιστάμενος ἀδρανὴς καὶ ἀμέτοχος περὶ τὰ ἀνθρώπινα, καὶ ἀπογοητεύεται ὁ δίκαιος, ὅστις συχνάκις ἀποκτὰ πείραν, ὅτι τὸ δίκαιον δὲν συνυφαίνεται πάντοτε πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν, ὁ δὲ Θεός, καὶ εἰς τὴν καλυτέραν προσπάθειαν, δύναται νὰ παραμένει βωβὸς καὶ ἀσυγκίνητος.

14. Ἡ περὶ *προνοίας* διδασκαλία τοῦ Πλωτίνου ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν γεφύρωσιν τοῦ χάσματος μεταξὺ τοῦ ὑπερβατικοῦ-ὑπεραισθητοῦ καὶ τοῦ κοσμικοῦ-αἰσθητοῦ, καί, συγχρόνως, νὰ προσδώσει νόημα εἰς τὴν κοσμικὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλ. ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι καί, ἰδίως, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν εἶναι τὸ ἀγαθὸν καὶ ἡ πραγμάτωσις αὐτοῦ, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν πλατωνικὴν παράδοσιν. Πρβλ. W. Windelband – H. Heimsoeth, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 1957¹⁵, 201: «Ἡ πνευματικοποίησις τοῦ σύμπαντος εἶναι τὸ τελικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. Εἰς τὴν ἀποστολὴν ταύτην εἰργάσθησαν, ἐξ ἴσου, Χριστιανισμὸς καὶ Νεοπλατωνισμός, Ὁριγένης καὶ Πλωτίνος. Δι' ἀμφοτέρους παραμένει, βεβαίως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων καί, εἰδικῶς, τῶν ἠθικῶν ἐρωτημάτων, ὁ Dualismus πνεύματος καὶ ὕλης ἐν ἰσχύϊ· τὸ Αἰσθητὸν παραμένει πάντοτε ὡς τὸ κακὸν καὶ τὸ θεό-ξενον, ἐκ τοῦ ὁποίου θὰ πρῆπει ἡ ψυχὴ νὰ ἀποδεσμευθεῖ, διὰ νὰ ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἐνότητά μετὰ τὸ καθαρὸν πνεῦμα. Ἀλλὰ καὶ τὸ Σκοτεινὸν τοῦτο ἐπιχειρεῖται νὰ κατανοηθεῖ ἐκ τοῦ αἰωνίου Φωτός, ἡ δὲ ὕλη νὰ γνω-

Συγχρόνως ὁ Πλωτίνος εἶναι τέκνον τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς του: Ὁ παρὼν κόσμος, «ὁ κόσμος τῶν αἰσθητῶν», εἶναι ὁ κόσμος τοῦ ἀρνητικοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Εἰς δύο κυρίως αἰτίαι, συναφεῖς πρὸς ἀλλήλας, ἀποδίδει ὁ Πλωτίνος τὸ ἀρνητικὸν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου: εἰς τὴν ὕλην: «Υἷη τοίνυν καὶ ἀσθενείας ψυχῇ αἰτία καὶ κακίας αἰτία» (I 8, 14), καὶ εἰς τὸ ὅτι κεῖται οὗτος «εἰς τὸ πόρρω» τοῦ Ἀγαθοῦ (III 3, 7) οὕτως, ὥστε «ἡ ἔλλαμψις καὶ τὸ ἐκεῖθεν φῶς» νὰ φθάνει μέχρι αὐτοῦ ἐξησθενημένον, «κωλυούσης ὕλης» (I 8, 14). Συναφῶς, λοιπόν, ὀρίζεται τὸ κακὸν ὡς «στέρησις» παρουσίας τοῦ Ἀγαθοῦ (I 8, 11). «Τὸ γὰρ κακὸν ἐνταῦθα ἐξ ἐνδείας καὶ στέρησεως καὶ ἐλλείψεως» (V 9, 10)¹⁵.

Ἐν συναφεῖα πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ὀρίζει ὁ Πλωτίνος καὶ τὸ ιδεῶδες *τελειώσεως* τοῦ ἀτόμου, ἣτις συνίσταται εἰς τὴν «φυγὴν» ἐκ τοῦ κόσμου τῶν αἰσθητῶν ὡς «ἐπιστροφὴν» πρὸς τὸ Ἐν καὶ τὸ Ἀγαθόν. Ἐδῶ ὁ Πλωτίνος ἀκολουθεῖ τοὺς φιλοσοφικοὺς στοχασμοὺς τῆς πλατωνικῆς παραδόσεως «περὶ τῆς ἀνθρωπείας ψυχῆς, ἡ ἐν σώματι πάντα λέγεται κακοπαθεῖν καὶ ταλαιπωρεῖν,... ἡ καὶ δεσμὸς τὸ σῶμα καὶ τάφος, καὶ ὁ κόσμος αὐτῇ σπήλαιον καὶ ἄντρον» (IV 8, 3), συνιστῶν «τὸ τὴν ψυχὴν δεῖν φεύγειν τὴν πρὸς τὸ σῶμα ὁμιλίαν, τὸν χωρισμὸν τὸν ἀπ' αὐτοῦ» (II 9, 6). Ἡ «ἐπιστροφὴ» πρὸς τὸ Ἐν καὶ τὸ Ἀγαθὸν ἀποτελεῖ τὴν ἀντήχησιν τῆς ἀπορροῆς τούτων ἐξ Αὐτοῦ: «πάντα γὰρ ὀρέγεται Ἐκείνου καὶ ἐφίεται Αὐτοῦ φύσεως ἀνάγκη» (V 5, 12)¹⁶.

3. Τὸ θεολογικὸν σύστημα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραφῶν.

Εἰς τὰ πλαίσια ταῦτα τῆς θρησκευτικότητος τοῦ «ἐπέκεινα» καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου κινεῖται, ἐν πολλοῖς, καὶ ἡ *θεολογία*

σθεῖ ὡς δημιουργία τοῦ πνεύματος. Οὕτως ἡ τελευταία θέσις τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας εἶναι ὁ *Μονισμὸς τοῦ Πνεύματος*.

15. Πρβλ. καὶ ὑποσημ. 13.

16. Ὁ K. Schilling, μν. ἔργ., *Platon*, κάμνει, σχετικῶς, τὰς ἀκολουθοῦσας ἀξιωματώδεις παρατηρήσεις καὶ διακρίσεις μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Πλωτίνου: «Ὁ Πλάτων ἐξαργά, ὑπερβατικῶς, τὴν τάξιν τῶν ὄντων ἐκ τῶν ιδεῶν, τὰς ιδέας δὲ ἐκ τοῦ ἑνός, ἐπέκεινα, Ἀγαθοῦ... Ἡ βασικὴ διαφορὰ, ὅμως, μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Πλωτίνου ἐγκρίεται οὐχὶ εἰς τὸ ὅτι ὁ Πλάτων δὲν γνωρίζει τὴν μυστικὴν, ἀπόλυτον, ὑπερβατικὴν, Ἐνότητα τῶν Νεοπλατωνικῶν, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι ὑπηρετεῖ αὐτὴ εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ, ἐν γένει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πλωτίνον καὶ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς, εἰς τοὺς ὁποίους τὸ Ἐπέκεινα, ἐν τελείῳ διαφόρῳ ἐμφάσει, καθίσταται ὁ τόπος, ἐκ τοῦ ὁποίου κατὰγεται ἡ ψυχὴ καὶ πρὸς τὸν ὅποιον αὐτὴ φεύγει, ἐκεῖ ἐνθα, τὸ πρῶτον, εὗρσκει αὐτὴ τὴν ἀληθῆ, ἀπόλυτον, ἡσυχίαν τῆς, καὶ τὴν πληρῶσιν πάσης προσημασίας τῆς» (144).

Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ἥτις προβάλλεται ὡς ἐν σύστημα κατανοήσεως καὶ ἐξηγήσεως συνόλου τῆς πραγματικότητος: θείας καὶ κοσμικῆς, καὶ ἐργάζεται μὲ τὰς αὐτὰς κατηγορίας στοχασμοῦ καὶ θεματολογίας, οἷας καὶ ὁ Νεοπλατωνισμός¹⁷.

α'. *Ἡ θεία πραγματικότητα.*

Καὶ εἰς τὸν Διονύσιον τὸν ἐνδιαφέρον ἐξάρσεως τῆς *υπερβατικότητος* τοῦ Θεοῦ παρουσιάζεται ἔντονον, — ἐν θέμα, τὸ ὅποῖον δὲν ἀπαντᾶται εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ ἰδίως εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην μὲ κυριαρχικὴν παρουσίαν. Ὁ Διονύσιος, εἰς πάντα, σχεδόν, στοχασμὸν του, προτάσσει «τὸ ἐξηρημένον τοῦ Θεοῦ καὶ ἀκοινώνητον ἀπὸ τῶν προνοουμένων»¹⁸. Ὁ Θεὸς εἶναι «ἡ ὑπερούσιος οὐσία», «ὡς πάντων ὑπερουσίως ἐξηρημένη», «ἡ ὑπερούσιος ὑπαρξίς, ἡ ὑπέρθεος

17. Αἱ θεολογικαὶ κρίσεις περὶ τῆς θεολογίας Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ποικίλουν καὶ μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων. Οὕτως ὁ Βλαδ. Λόσκι ἀναφέρει σχετικῶς: «Οἱ περισσότεροι βλέπουν εἰς τὸν Διονύσιον (ἢ Ψευδο-Διονύσιον) ἓνα πλατωνικὸν μὲ χριστιανικὸν ἐπίχρισμα, καὶ εἰς τὸ ἔργον του ἓνα ἀγωγὸν διὰ τοῦ ὁποίου ἡ νεοπλατωνικὴ σκέψις, μετὰ τὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Ὠριγένη, εἰσέδουσε καὶ πάλιν εἰς τὴν Χριστιανικὴν Παράδοσιν. *Ἐπειδὴ ἐμελέτησα τὸν Διονύσιον ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι ἀληθὲς εἶναι τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλαδὴ οὗτος εἶναι χριστιανὸς στοχαστὴς μὲ κάλυμμα νεοπλατωνικὸν*» (*Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ*, μτφρ. Μελετίου Καλαμαρά, 1973, 160-161). Πλείονα περὶ σχέσεως καὶ διαφορῶν μεταξὺ Διονυσίου καὶ Πλωτίνου, βλ. V. I. Losky, *Ἡ μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (μτφρ. Στέλ. Πλευράκη), Θεσσαλονίκη 1964, 23 ἐξ. Τῆς αὐτῆς γνώμης, μὲ ἐπιφυλάξεις τινάς, εἶναι καὶ ὁ J. Meyendorff, ἀναφέρων, ὅτι ὁ Διονύσιος «εἰς περιοχάς, ἔνθα ὑπερβαίνει οὗτος τὸν Νεοπλατωνισμὸν, — ὅπως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θεολογίας —, εἶναι οὗτος εἰς πραγματικὸς Χριστιανὸς, χωρὶς, ὅμως, καὶ νὰ εἶναι ὄντως πρωτότυπος» (*Byzantine Theology*, 1976², 28). Ὁ Χρ. Γιανναράς δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν «ὀρθοδοξίαν» ἢ μὴ τῆς θεολογίας Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ἀλλὰ προϋποθέτει ὡς δεδομένην ταύτην, διὰ νὰ οἰκοδομήσῃ ἐπ' αὐτῆς τὸν δικόν του θεολογικὸν στοχασμὸν (πρβλ. *Ἡ θεολογία τῆς ἀπουσίας καὶ τῆς ἀγνώσεως τοῦ Θεοῦ*, 1967, 47 ἐξ.). Εἰς τὴν ἀνεπιφύλακτον ἐπικύρωσιν τῆς θεολογίας τοῦ Διονυσίου συναντῶνται, ὅσοι ἐκ τῶν θεολόγων ἐξαίρουν τὸν μυστικὸν ἢ τὸν ἐρωτικὸν χαρακτῆρα τῆς θεολογίας, ἢ τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς ὡς λογικοῦ συστήματος. Νομίζω, ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν Ἑλλήνων θεολόγων ἐθεολόγησεν, ὅπως ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, παρ' ὅλον ὅτι χρησιμοποιεῖται ὑπ' αὐτῶν, ἐπιλεκτικῶς, πλῆθος ἐπὶ μέρους χωρίων. Οἱ Ἕλληνες θεολόγοι, ἀκολουθοῦντες τὴν Καινὴν Διαθήκην, θεολογοῦν ἀποσπασματικῶς, ἐξαίροντες ἐκαστοτε ὅψεις τινάς τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ ἀποκαλύψεως, οὐδέποτε δὲ ἀνάγοντες τὴν θεολογίαν εἰς σύστημα.

18. Ἐπιστολὴ Θ', VI. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς θεϊτικῆς ὑπερβατικότητος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰ ἀπασχολοῦντα τὴν θεολογίαν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἀντίστοιχα προβλήματα, τὰ ὅποια προσπαθεῖ νὰ ἐπιλύσῃ αὕτη, κυρίως, διὰ τῶν ὄρων ἀγέννητος — γεννητός, προκειμένου περὶ τῆς σχέσεως Θεοῦ — κόσμου, καὶ ἀγέννητος — γεννητός περὶ τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων Πατρὸς καὶ Λόγου· πρβλ. σχετικῶς: G. L. Prestige, *God in Patristic Thought*, 1952, 1 ἐξ., 25 ἐξ.

θεότης, ἡ ὑπεράγαθος ἀγαθότης», «ὑπερουσίως τὸ ὑπερούσιον» ἔχουσα¹⁹. Εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην ἡ θεϊότης τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τι τὸ αὐτονόητον, καὶ οὐχὶ θέμα πρὸς ἑξαρσιν ἢ κατοχύρωσιν²⁰. «Τὸ ἐξηρημένον τοῦ Θεοῦ», ὅπως προβάλλει τοῦτο ὁ Διονύσιος, ἀνήκει εἰς τὴν

J. Pelikan, *The Emergence of the Catholic Tradition*, I, 1971, 27 ἐξ., 41 ἐξ. Διὰ τοῦ δόγματος τῆς ἐξ «οὐκ ὄντων» δημιουργίας, ἐξήρето τὸ ἀπόλυτον τῆς ἐλευθερίας τοῦ Θεοῦ ἔναντι τοῦ κόσμου, ἡ θεία βουλήσει κτίσις αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὸ ἀπόλυτον τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ Θεοῦ. «Τὰ πάντα ὁ Θεὸς ἐποίησεν ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι» (Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυνον* Α', 4. ΒΕΠ 5, 15). Τὸ δόγμα τοῦτο εἶναι διάχυτον καὶ συνειδητὸν εἰς τοὺς θεολόγους τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Πρβλ. καί: *Ποιμὴν τοῦ Ἐρμᾶ*, ἐντολὴ α' Ἀριστείδου, *Ἀπολογία* 4' Ἰουστίνου, *Ἀπολογία* Α', 58' Β', 4-5' *Διάλογος* 4. ΒΕΠ 3, 52' 136' 202' 214' Τατιανοῦ, *Πρὸς Ἑλληνας* 5. ΒΕΠ 4, 245 κ.ά.

19. *Περὶ θεῶν Ὀνομάτων* (Αἱ παραπομπαὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Ψευδο-Διονυσίου γίνονται ἐκ τοῦ, ὑπὸ τῶν ἐκδόσεων Παπαζήση, 1978, ἐκδοθέντος ἔργου, αἱ σελίδες τοῦ ὁποῦ παρατίθενται εἰς τὸ κείμενον). Ἐνταῦθα, σ. 22.24.38.44.

20. Τὸ θέμα τῆς *ὑπερβατικότητος* τοῦ Θεοῦ ἔχει διατυπωθεῖ, ἐξ ἐπόψεως τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ποικιλοτρόπως. Ὑπάρχει μία «θεϊστικὴ» τάσις, ἣτις ἐξαίρει ἰδιαίτερος τὸν Θεὸν ὡς «οὐσίαν», ὑπερτονίζουσα τὴν «τελείαν ἀντίθεσιν» Αὐτοῦ πρὸς τὸν κόσμον, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Διαλεκτικῆς θεολογίας τοῦ Αἰῶνος μας. «Οὐσιώδης καὶ ἀναγκαῖα παραμένει ἡ θέσις, ὅτι τὸ *ἐπέκεινα* τοῦ Θεοῦ *ὑπεμφαίνει* τὸ "*Totaliter Aliter*", τὸ "*τελείως διάφορον*" τοῦ *θείου Εἶναι*» (W. Künneth, *Fundamente des Glaubens*, 1977³, 68). «Ὁ Θεϊσμός, ὅμως, προσφέρει ἐν κλειστόν, σταθερὸν θεο-εἶδωλον» (H.-J. Kraus, *Grundriss systematischer Theologie*, 1975, 182), τὸ ὁποῖον, τελικῶς, ἀποβαίνει εἰς βάρος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου, ἀφοῦ ὁ Θεϊσμός, ἀπορριπτῶν πᾶν κοσμικὸν προσόν, ἀποδίδει εἰς τὸν Θεὸν ἀποφατικὰς καὶ ἀρνητικὰς τοῦ κόσμου ιδιότητες. «Ὁ Θεϊσμός σκέπτεται τὸν Θεὸν εἰς βάρος τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐν ὑπερδύναμον, τέλειον καὶ ἄπειρον Ὄν» (J. Moltmann, *Der Gekreuzigte Gott*, 1972, 236). Ἔτσι «ἀδειάζει» τὸν κόσμον ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ἄγει εἰς τὴν ἀθείαν, καταλήγων εἰς μίαν «ἀφηρημένην ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ» (H.-G. Fritzsch, *Lehrbuch der Dogmatik*, II, 1967, 226). Ἐνώπιον τῶν κινδύνων τούτων τοῦ Θεϊσμοῦ, ὅστις παριστᾷ τὸν μὲν Θεὸν ὡς ἄ-κοσμον, τὸν δὲ κόσμον ὡς ἄ-θεον, μία ἄλλη θεολογικὴ τάσις ἐξαίρει τὸν Θεὸν ὡς «ἐνέργειαν», θεωροῦσα Αὐτὸν εἰς θετικὴν μᾶλλον, καὶ οὐχὶ εἰς ἀρνητικὴν, σχέσιν πρὸς τὸν κόσμον, καὶ τονίζουσα τὰ θετικὰ πρὸς τὸν κόσμον «προσόντα» Αὐτοῦ, — μία τάσις, ἣτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν «ἀποκάλυψιν» τοῦ Θεοῦ καὶ ἣτις δύναται νὰ ἀποβεῖ εἰς βάρος τῆς ὑπερβατικότητος καὶ τοῦ μυστηρίου Αὐτοῦ, μὲ τελικὴν κατάληξιν τὸν πανθεισμὸν καὶ τὴν θεολογίαν τοῦ θανάτου-τοῦ-Θεοῦ. Ἡ τάσις αὕτη, ἔχουσα τὴν πατρότητά της εἰς τὸν Ἀριστοτελισμὸν καὶ εἰς τὴν Στοάν, ἣτις θεωρεῖ ὡς ἐνδοκοσμικὴν τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν πηγὴν ἐνεργείας καὶ ζωῆς τοῦ σύμπαντος, ἀποξενώνει τὴν θεολογίαν ἐκ τῆς Βιβλικῆς περὶ Θεοῦ εἰκότος. Τέλος εἰς τὸν χώρον τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας ἐπιχειρεῖται μία, οὐχὶ «ἡ-ἡ», ἀλλὰ «καὶ-καὶ» ἀπάντησις εἰς τὸ ἄλυτον ἐρώτημα περὶ ὑπερβατικότητος - κοσμικότητος τοῦ Θεοῦ, ὅπως αὕτη συμπυκνῶται εἰς τὸ κλασσικὸν χωρίον τοῦ μεγάλου Βασιλείου: «Ἡμεῖς ἐκ μὲν τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζομεν λέγομεν τὸν Θεόν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτοῦ προσεγγίζομεν οὐκ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος» (Ἐπιστολὴ 234. ΒΕΠ 55,

έλληνικὴν παράδοσιν «τῆς κεχωρισμένης τῶν αἰσθητῶν οὐσίας» (Ἀριστοτέλης), καὶ τοῦ ὄντος, ὅπερ κεῖται «πρὸ πάντων καὶ πάντων ἕτερον τῶν μετ' αὐτό, ἐφ' ἑαυτοῦ ὄν, οὐ μεμιγμένον τοῖς ἅπ' αὐτοῦ,... ἐπέκεινα οὐσίας» (Πλωτίνος)²¹.

Νεοπλατωνικῆς προελεύσεως εἶναι καὶ ἡ περὶ ἐνότητος τοῦ Θείου διδασκαλία, ἣτις καταλαμβάνει κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Διονυσίου. Ἐνῶ ἡ Καινὴ Διαθήκη ποιεῖται λόγον ἀδιαλείπτως περὶ τριῶν θεῶν «ὄντοτήτων»: τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀδιαφοροῦσα, σχεδόν, περὶ τοῦ τρόπου ἐνώσεως αὐτῶν, εἰς τὸν Διονύσιον ἀποτελεῖ ἡ ἑξαρσις καὶ διαφύλαξις τῆς ἀπολύτου ἐνότητος τοῦ Θείου κεντρικὸν καὶ κύριον μέλημα αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ μοναρχικοῦ τούτου στοιχείου θεμελιώνει οὗτος τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ τὸ ἀτομικὸν ἰδεῶδες ἡθικῆς καὶ κατὰ Θεὸν τελειώσεως, διὰ τῆς μονήρους ἐπιστροφῆς πρὸς τὸ «Μόνον καὶ Ἐρημον»²². «Ὅθεν ἐν πάσῃ σχεδὸν τῇ θεολογικῇ πραγματείᾳ, —ἀναφέρει ὁ Διονύσιος— τὴν θεαρχίαν ὁρῶμεν ἱερῶς ὑμνουμένην, ὡς *Μονάδα* καὶ *Ἐνάδα*, διὰ τὴν ἀπλότητα καὶ ἐνότητα τῆς ὑπερφυοῦς ἀμερίας, ἐξ ἧς, ὡς ἐνοποιοῦ δύναμεως, *ἐνιζόμεθα*, καί, τῶν μεριστῶν ἡμῶν ἑτεροτήτων ὑπερκοσμῶς συμπτυσσομένων, εἰς θεοειδῆ *Μονάδα* συναγόμεθα, καὶ θεομίμητον ἔνωσιν» (26). Τὸ Θεῖον, λοιπόν, εἶναι «ἡ ὑπὲρ ἐναρχίαν ἐνότης», «Ἐν ἐστίν, ὡσαύτως, ὑπερουσίως..., καὶ οὕτως οὔτε Ἐν ἐστίν, οὔτε Ἐνὸς μετέχει, οὐδὲ τὸ Ἐν ἔχει» πόρρω δὲ τούτων Ἐν ἐστίν, ὑπὲρ τὸ Ἐν,... ὑπέρθεος ὑπερουσίως Εἰς Θεός» (38.46).

Ὅπως ὁ Πλωτίνος, καί, ἐν γένει, ὁ Νεοπλατωνισμός, ἔτσι καὶ ὁ Διονύσιος οἰκοδομεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ Θείου ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀπλότητος. Κατὰ Πλωτίνον, τὸ Ἐν: «αὐταρκέστατόν τε τῷ ἀπλοῦν εἶναι καὶ πρῶτον ἀπάντων»²³. Ὅμοιως δὲ καὶ ὁ Διονύσιος ὑμνεῖ τὴν θεότητα, «ὡς *Μονάδα* καὶ *ἐνάδα*, διὰ τὴν ἀπλότητα καὶ ἐνότητα τῆς ὑπερφυοῦς ἀμερίας». «Τῇ γὰρ ἀπλῇ καὶ ὑπερφυεῖ τῶν ὅλων καλῶν φύσει πάσα καλλονὴ καὶ πᾶν καλὸν ἐνοειδῶς κατ' αἰτίαν προϋφέστηκεν» (26.60).

283). Κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον θεολογίαν ὁ Θεὸς οὔτε οὐσία μόνον εἶναι οὔτε ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ οὐσία καὶ ἐνέργεια, ἥτοι ὑπερβατικὸς ἐν τῇ οὐσίᾳ καὶ «κοσμικὸς» ἐν τῇ ἐνεργείᾳ του (πρβλ. καί: Μ. Λ. Φαράντου, *Ἡ περὶ δικαιοσύνης διδασκαλία τοῦ Λουθήρου...*, ἐν: Θεολογία, 1983' καί: Ἡ περὶ Θεοῦ Ὁρθόδοξος διδασκαλία, 1985. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ὅμως, δὲν λύεται, ἀλλ' ἀπλῶς δίδεται ἐμφασις εἰς τὸ μυστήριον τῆς «ἀπουσίας» καὶ ἅμα «παρουσίας» τοῦ Θεοῦ.

21. Ἀριστοτέλους, *Μεταφ. Α'*, 1073 α' Πλωτίνου, *Ἐννεάδ. V. 4, 1*.

22. Πλωτίνου, *Ἐννεάδ. V. 5, 13*.

23. Πλωτίνου, *Ἐννεάδ. V. 4, 1*.

Τὰ δύο ταῦτα «δόγματα» τῆς φιλοσοφίας τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ἥτοι τὸ τῆς *ένότητος* καὶ τῆς *ἀπλότητος* τοῦ Θεοῦ, ἔσχον καταλυτικὰς ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς δυτικῆς περὶ Θεοῦ χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς, ἐν γένει, φιλοσοφίας. Εἰς τὸ ἐξῆς κατανοοῦνται πλέον τὰ πάντα ἐκ τοῦ Ἐνός, ἐκ τῆς Μοναρχίας, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς περὶ ἀπολύτου ἀπλότητος διδασκαλίας τὸ Ἐχειν κατανοεῖται ὡς εἶναι. Ἐκ τοῦ λόγου δὲ τούτου τὸ κοινωνικὸν καὶ διαπροσωπικὸν «στοιχεῖον» ἐν τῇ θεότητι, καθὼς καὶ ἡ ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος τῶν θείων ἐνεργειῶν, θὰ κατανοηθῶν ὡς «συμβεβηκότα» καὶ θὰ περιέλθουν εἰς δευτέραν μοῖραν. Ἐνταῦθα τὸ Ἐν, ἡ «οὐσία» τῆς θεότητος, θὰ ταυτισθεῖ πρὸς τὴν ὑπόστασιν τοῦ Πατρὸς, πάντα δὲ τὰ ἐξ αὐτῆς θὰ κατανοηθῶν εἰς «κατιοῦσαν» κλίμακα. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς θεολογικῆς Μοναρχίας υἱοθέτησε μὲ συνέπειαν καὶ μέχρι σήμερον σύσσωμος, σχεδόν, ἡ δυτικὴ θεολογία, — ὄχι μόνον ἡ λατινικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ προτεσταντικὴ — μὲ κορυφαίους εἰσηγητὰς καὶ ἐκφραστὰς ταύτης τοὺς δύο μεγάλους δυτικούς θεολόγους, ἥτοι τὸν Αὐγουστίνον καὶ τὸν Θωμᾶν τὸν Ἀκινᾶτον, ὡς ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸν παπικὸν καί, ἐν γένει, τὸν δυτικὸν Ἐγωϊσμόν καὶ Ἀτομισμόν²⁴. Ἡ αἵρεσις τοῦ Μοναρχισμοῦ ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, ἐπὶ δεκαετίας ἡ ἐπίσημος διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης, ὡς ἐξυπηρετοῦσα τὰς πρακτικὰς, ἀπολυταρχικὰς, φιλοδοξίας τῶν Ἐπισκόπων τῆς²⁵.

Καὶ διὰ τὸν ἱερὸν Αὐγουστίνον τὸ ἰδίωμα τῆς ἀπολύτου ἐνότητος καὶ τῆς ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖ σχεδὸν σύνολον τὴν περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν του. Ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι ἀπολύτως ἀπλοῦς, εἶναι παντελῶς ἀπρόσιτος καὶ ἀνέκφραστος: Οὐδεμίαν εἰκόνα ἢ ἔννοιαν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν περὶ αὐτοῦ. Πᾶς περὶ αὐτοῦ λόγος, εἶναι ἀνοίκειος· τὸ μόνον δὲ πρέπον εἶναι ἡ σιωπὴ, *silentio*. Ὡσαύτως: Ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι ἀπολύτως ἀπλοῦς, πάντα τὰ εἰς Αὐτὸν ἀποδιδόμενα προσόντα καὶ κατηγορήματα, ὅπως: αἰώνιος, ζῶν, ἀναλλοίωτος, πνεῦμα, σοφός, δίκαιος κλπ., ὑπεμφαίνουν τὴν αὐτὴν «πραγματικότητα», καὶ συγχρόνως οὐδεμίαν ἐγγύησιν παρέχουν, ὅτι ἀποδίδουν ἰδιότητά τινα, ἀνήκουσαν εἰς τὸν Θεόν, ἀφοῦ ἀποδίδονται ταῦτα ἀναλογικῶς ἐκ τῆς δικῆς μας, κτιστῆς, πραγματι-

24. Πρβλ. σχετικὰς ἐργασίας μου: *Ἡ περὶ δικαιώσεως διδασκαλία τοῦ Λουθήρου...*, ἐν: Θεολογία 1983· *Ἡ περὶ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ... διδασκαλία*, ἐν: Κοινωνία, 1981· *Δογματικαὶ τινες παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν: Θεολογία 1981.

25. Πρβλ. Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, 1992, 240 ἐξ.

κόπητος εἰς τὴν ἀπολύτως ἀπλὴν καὶ ἄκτιστον θεότητα²⁶.

Ὁ Horst E. Richter προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει, ὅτι τὸ μονοθεϊστικὸν τοῦτον «μοντέλον» προσδιώρισε ἀποφασιστικῶς ὄχι μόνον τὴν θεολογίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν φιλοσοφίαν, τὸν ἐν γένει πολιτισμόν, καὶ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς διανοήσεως καὶ αὐτοσυνειδησίας. Μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσαίωνος ἀνεξίτηται ὁ ἄνθρωπος προστασίαν καὶ ἀσφάλειαν εἰς τὸ θεῖον Ἐγὼ, διὰ τοῦ Ἱερατείου, βεβαίως. Μετά, ὅμως, τὴν πῶσιν τοῦ θεοῦ Ἐγὼ-κεντρισμοῦ, τὴν θέσιν του κατέλαβεν ἡ «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ», ἥτοι τὸ ἀνθρώπινον Ἐγὼ, ὁ «δυτικὸς» ἄνθρωπος, ὡς ὁ «νέος» θεός, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ «παλαιοῦ». Ἐχομεν τὴν πορείαν τοῦ Ὑπερανθρώπου, ὅπως αὕτη συνοψίζεται καὶ ἐκφράζεται εἰς τὸν στοχασμόν τοῦ Nietzsche: «Ὁ Θεὸς πέθανε· ζήτω ὁ Ὑπεράνθρωπος». Τὸ ἀρχαῖον ἰδεῶδες: «φυγὴ δὲ ὁμοίωσις Θεῷ, κατὰ τὸ δυνατόν»²⁷, ἐγκαταλείπεται, πλεόν, ὀριστικῶς διὰ τοῦ αἰτήματος ἀντικαταστάσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ «μονοθεΐα» καὶ ὁ Ἐγωκεντρισμὸς μετατίθενται ἐκ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον²⁸.

Ἀντιθέτως: Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὁ θεολογικὸς στοχασμὸς ἠκολούθησεν ἐντελῶς διάφορον πορείαν. Μὲ πολλὰ μὲν φιλοσοφικὰ στοιχεῖα καὶ ὀρολογίαν, χωρὶς, ὅμως, φιλοσοφικὸν περιεχόμενον. Ἡ κυρία ἀφετηρία τῆς ἐλληνικῆς θεολογίας ἔχει τὰς ρίζας τῆς εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, μὲ κύριον γνώρισμα τὴν πληθυντικότητα καὶ τὸν «πλουραλισμόν» τῆς θείας ζωῆς, ὅπως ἀποκαλύπτεται αὕτη εἰς τὰς ἐνεργείας καὶ τὰς φανερώσεις τῆς. Ὅπως ἡ Καινὴ Διαθήκη, οὕτω καὶ ἡ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀδιαφορεῖ, ἐν πολλοῖς, διὰ τὴν ἐνότητα καὶ ἀπλότητα τοῦ Θεοῦ, μέχρι σημείου νὰ ἐπιρρίπτεται εἰς αὐτὴν ἡ μομφὴ τῆς τριθεΐας²⁹, προτάσσει δὲ τὸ τριαδικὸν τῆς Θεότητος, ἥτοι τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἰς τὰς πρὸς

26. Πρβλ. Ph. Böhner - E. Gilson, *Christliche Philosophie*, 1954³, 197 ἐξ.· P. M. Strohm, *Die Lehre von der Einfachheit Gottes*, ἐν: Kyrios, 1967, 216 ἐξ.

27. Πλάτωνος, *Θεαίτ.* 176 b.

28. Ὁ H. E. Richter, *Der Gotteskomplex*, 1979, κατανοεῖ σύνολον τὴν πορείαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς τεχνικῆς ἐξελίξεως τῆς Δύσεως ἐκ τοῦ Ἐγωκεντρισμοῦ τοῦ «δυτικοῦ» ἀνθρώπου, ὅστις ἀντικατέστησε τὸ θεῖον Ἐγὼ, ὅταν «ἐπεσεν» ἡ εἰς τὴν Μονοθεΐαν πίστις. Μερικὰ ἀποσπάσματα: «Μετὰ τὴν πῶσιν τῆς θείας προστασίας, καθίσταται ἡ αὐτοσυνειδησις τοῦ ἀτομικοῦ Ἐγὼ ὁ ἐγγυητὴς ἐνὸς μοντέρνου αἰσθήματος ἀσφαλείας... Τὸ ἀτομικὸν Ἐγὼ γίνεται ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ» (27). «Τὸ ἀτομικὸν Ἐγὼ τοποθετεῖται εἰς τὴν θέσιν τοῦ Θεοῦ» (28), «διὰ τῆς φυγῆς ἐκ τῆς ναρκισσιστικῆς ἀδυναμίας εἰς τὴν ναρκισσιστικὴν παντοδυναμίαν» (23) κλπ.

29. Οἱ Ἕλληνες θεολόγοι ἀναγκάζονται νὰ ἀπολογοῦνται, συχνάκις, ἐναντι τῶν μονοθεϊζόντων αἵρετικῶν, ὅτι δὲν περιπίπτουν εἰς τὴν αἵρεσιν τῆς τριθεΐας, δηλ. τῆς πολυθεΐας· πρβλ. τὸ ἔργον Γρηγορίου Νύσσης, Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες ἐν τῇ θεῷ

ἄλληλα σχέσεις των καὶ εἰς τὰ πρὸς τὴν κτίσιν ἔργα των. Εἰς τὴν θεολογίαν ταύτην ἐγκαταλείπεται ὀριστικῶς, πλέον, ἡ περὶ Θεοῦ ἀντίληψις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, ἥτοι ἡ θεολογία τῆς Οὐσιοκρατίας, τοῦ Ἐνὸς καὶ τῆς Μοναρχίας, τοῦ Ἀπλοῦ, Χωριστοῦ, καὶ Ἀπροσώπου, ὅπερ «Μόνον καὶ Ἐρημον τῶν ἄλλων ἐστίν», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πλωτίνου (V. 5, 13).

Τὸ Θεῖον κατανοεῖται εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρωτίστως καὶ ἐν Ἐαυτῷ ὡς *σχέσις*, καὶ δὴ ὡς προσωπικὴ κοινωνία καὶ περιχώρησις, ὡς πλοῦτος ζωῆς καὶ ἐνεργειῶν. Ἐκ τῆς ἐνδοτριαδικῆς ταύτης σχέσεως τῆς Θεότητος θὰ κατανοηθεῖ καὶ τὸ μυστήριον κτίσεως καὶ σωτηρίας τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ τὸ «κατ' εἰκόνα Θεοῦ» καὶ ἡ κατὰ Θεὸν τελείωσις, ἥτοι οὐχὶ ὡς «φυγὴ» τοῦ Μονήρους πρὸς τὸ Μονήρες, ἀλλ' ὡς ἔξοδος ἐκ τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸ Σύ, πρὸς τὸ ἕτερον. Ἡ ἑτερότης θὰ κατανοηθεῖ οὐχὶ ὡς ἀντίθεσις, ἀλλ' ὡς (συμ)πλήρωμα. Σημειωτέον ὅτι τὸν διάφορον χαρακτήρα τῆς τριαδικῆς ταύτης θεολογίας τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἣτις ἔχει τὰς ρίζας καὶ τὸ περιεχόμενόν της εἰς τὴν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ θεῖαν ἀποκάλυψιν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐναντι τῆς νεοπλατωνικῆς Μονοθεΐας τῆς δυτικῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας, ἀναγνωρίζουν σήμερον καὶ κορυφαῖοι δυτικοὶ θεολόγοι, τινὲς τῶν ὁποίων ἀπεπειράθησαν νὰ θέσουν ταύτην ὡς ἀφετηρίαν καὶ βάσιν καὶ τοῦ ἰδικοῦ των θεολογικοῦ στοχασμοῦ³⁰.

τητι οὐ φαμεν τρεῖς θεοὺς. Πρὸς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν ἡ: Περὶ τοῦ μὴ οἶεσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς. Πρὸς Ἀβλάβιον. Ὁμοίως καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐξηγεῖ, «πῶς ἐν τῇ ὁμολογίᾳ τῶν τριῶν ὑποστάσεων τὸ εὐσεβὲς τῆς μοναρχίας δόγμα διατηροῦμεν,...» (*Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 18. BEΠ 52, 268 ἐξ.).

30. Σήμερον ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωσις, ὅτι ἡ τριαδικὴ περὶ Θεοῦ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας εἶναι ὅχι μόνον ἡ οἰκεία πρὸς τὴν μαρτυρίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ ἡ πλέον ὀρθή, θεολογικῶς, κοινὸν τόπον, κορυφαῖοι δὲ δυτικοὶ θεολόγοι κατέστησαν ταύτην ἔργον καὶ τοῦ ἰδικοῦ των θεολογικοῦ στοχασμοῦ. Οὕτως ὁ J. Moltmann ἀναφέρει σχετικῶς (*Trinität und Reich Gottes*, 1980): Ἐναντι τῆς δυτικῆς περὶ Ἐνὸς Θεοῦ διδασκαλίας, ἣτις «*διέλυσε τὴν περὶ Τριάδος διδασκαλίαν εἰς ἓνα ἀφηρημένον Μονοθεϊσμόν*» (33), «θὰ ἔπρεπεν ἡ θεολογία, διὰ νὰ κατανοήσῃ τὴν μαρτυρίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, νὰ ἀναπτύξῃ τὴν τριαδικὴν περὶ Θεοῦ ἐννοιαν» (31). Διὸ καὶ ἀκολουθεῖ οὗτος τὴν Ὁρθόδοξον περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν: «Ἡ δυτικὴ παράδοσις ἤρchiζε μὲ τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ, καὶ μετὰ ἡρώτα περὶ τῆς τριαδικότητος ἡμεῖς ἀρχίζομεν μὲ τὴν τριάδα τῶν προσώπων, καὶ μετὰ ἐρωτῶμεν περὶ τῆς ἐνότητος» (34). «Μὲ τὴν τριαδικὴν σταυρικὴν θεολογίαν ἐκφεύγει ἡ πίστις τῆς διενέξεως καὶ τοῦ διλήμματος Θεῖσμός καὶ Ἀθεΐα: Ὁ Θεὸς εἶναι οὐχὶ μόνον ἐκείθεν, ἀλλὰ καὶ ἐντεῦθεν, Οὗτος εἶναι οὐχὶ μόνον Θεός, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος, Οὗτος εἶναι οὐχὶ μόνον κυριότης, αὐθεντία καὶ νόμος, ἀλλὰ καὶ τὸ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, προκύπτει ὅτι ἡ θεολογία Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐντάσσεται εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ τῆς, ἐντεῦθεν προκυψάσης, δυτικῆς θεολογίας, εἰς τὸν χώρον τῆς ὁποίας τὰ ἔργα του ἔτυχον εὐρείας ἀποδοχῆς καὶ ἀξιοποιήσεως³¹. Τόσον ἡ θεματολογία καὶ ἡ προβληματική, ὅσον καὶ ἡ σχετική ὀρολογία, ποὺ ἀπαντῶνται εἰς τὸν Διονύσιον, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ θεμελιώδη θέματα, ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν νεοπλατωνικὸν στοχασμόν. Τὸ χριστιανικὸν «στοιχεῖον» ἐπικολλᾶται ὡς συμπληρωματικὸν καὶ δευτερεῦον, καὶ μάλιστα ἄνευ προσπαθείας πρὸς ὀργανικὴν ἔνταξιν αὐτοῦ εἰς τὸ ὅλον νεοπλατωνικὸν «σύστημα».

β'. *Χριστιανικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Διονυσίου.*

Ἡ προσπάθειά του νὰ συγκεράσει Νεοπλατωνισμόν καὶ Χριστιανισμόν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀποτυχημένη. Οὕτω μνημονεύει μὲν τὴν χριστιανικὴν *τριαδικὴν* Θεότητα, δὲν γνωρίζει, ὅμως, τί νὰ ἀποδώσει κατὰ περιεχόμενον εἰς αὐτήν. Χρησιμοποιῶν τὴν παλαιὰν ιδέαν τῆς «θεογονίας», ἀναφέρει, «ὅτι μὲν ἔστι πηγαία θεότης ὁ Πατήρ, ὁ δὲ Ἰησοῦς καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὕτω χρὴ φάναι, βλαστοὶ θεόφυτοι, καὶ οἶον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα» (42)³². Αὕτη δὲ εἶναι καὶ ἡ μόνη τριαδο-λογία, τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσει ὁ Διονύσιος εἰς ὅλον τὸ ἔργον του, μὲ φανεράν τὴν ταύτισιν τῆς Οὐσίας καὶ τοῦ Ἐνὸς πρὸς τὸν Πατέρα, ἐκ τοῦ Ὁποίου «πηγάζουν» ἡ «φύονται» ὁ Ἰησοῦς καὶ τὸ Πνεῦμα, ὡς οἶονεῖ «βλαστοί», «ἄνθη» καὶ «φῶτα». «Μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ» (40). Παρ' ὅλον, ὅτι ἡ θέσις αὕτη ἐκφράζει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῆς ἐλληνικῆς-ἀνατολικῆς θεολογίας, θὰ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ἑνὸς θεογόνου Subordinatianismus, μὲ φανεράν τὴν «ἀπόστασιν» τῶν δύο Αἰτιατῶν ἐκ τῆς «πηγῆς», ἥτοι τοῦ Πατρὸς. Κατὰ τὰ λοιπὰ, ἐπανερχεται ὁ Διονύσιος εἰς τὴν μονιστικὴν του θεωρίαν, ἐξαίρων «τὴν τριαδικὴν Ἐνάδα» καὶ «τὸ ὑπερηνωμένον αὐτῆς» (28)³³.

γεγονὸς τῆς πασχούσης, ἐλευθερούσης ἀγάπης» (μν. ἔργ.: *Der Gekreuzigte Gott*, 1972, 239). Πρβλ. πλείονα καὶ Μ.Λ. Φαράντου, *Ἡ περὶ Θεοῦ Ὁρθόδοξος διδασκαλία*, 1985· *Ἡ περὶ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ... διδασκαλία*, ἐν: Θεολογία, 1981.

31. Πρβλ. σχετικῶς καὶ: Εὐ. Μουτσοπούλου, *Ἡ σχολαστικὴ διανόησις*, ἄ.ἔ., ἰδίως 9 ἐξ., 51 ἐξ.

32. Πρβλ. καὶ: σ. 26: «... ὡς Τριάδα δέ, διὰ τὴν τριουπόστατον τῆς ὑπερουσίου γονιμότητος ἐκφανσιν».

33. Ἀλλὰ συχνάκις ἐπιστρέφει ὁ Διονύσιος «τῇ ἐναρχικῇ Τριάδι» (38), «διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς ὅλης θεϊκῆς ἐνότητος ἀμέρειαν, ἐν ᾗ πάντα ἐνικῶς συνῆκται, καὶ ὑπερῆνωται» (144), διὰ νὰ καταργήσῃ, ἐν συνεχείᾳ, καὶ τὸ τριαδικὸν τοῦ Θεοῦ: «Διὸ

Μίαν, εἰσέτι, μαρτυρίαν περὶ τῆς χριστιανικῆς του παιδείας παρέχει ὁ Διονύσιος, ἣτις εἶναι, ἐξ ἴσου πρὸς τὴν τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ, πενιχρά. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως ὀνομάζει τούτον, σχεδόν, στερεοτύπως καὶ συχνάκις ὁ Διονύσιος. Καὶ ἐνταῦθα τὸ θεμελιῶδες γεγονός, ἡ *ἱστορικότης* τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, παραθεωρεῖται, ἐνῶ συγχρόνως χάνεται αὐτός εἰς τὸν κόσμον τοῦ μύθου καὶ τῆς φιλοσοφίας ὡς Νοῦς καὶ Πνεῦμα: «Καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς, ὁ θεαρχικώτατος Νοῦς καὶ ὑπερούσιος, ἡ πάσης ἁγιαστείας τε καὶ θεουργίας ἀρχὴ καὶ οὐσία, καὶ θεαρχικωτάτη δύναμις»³⁴. Ἐδῶ ὁ Ἰησοῦς κατανοεῖται ἀναλογικῶς μᾶλλον πρὸς τὸν Νοῦν τοῦ Πλωτίνου, ἢτοι τὴν δευτέραν, μετὰ τὸ Ἐν, πνευματικὴν ὑπόστασιν. Εἷς τινὰς τῶν ἐπιστολῶν του ἐπιχειρεῖ ὁ Διονύσιος, ἐν εἶδει παρεκβάσεως, νὰ ἐξοικειωθεῖ πρὸς τὸ γεγονός τῆς ἱστορικῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ μόνον μὲ φραστικὰς τινὰς διατυπώσεις, οὐδεμίαν συνάφειαν ἐχούσας πρὸς τὸ κύριον φιλοσοφικο-θεολογικόν του σύστημα. Ἡ Τριάς «τοῖς καθ' ἡμᾶς πρὸς ἀλήθειαν ὀλικῶς ἐν μιᾷ τῶν αὐτῆς ὑποστάσεων ἐκοινωνήσεν, ἀνακαλουμένη πρὸς ἑαυτὴν καὶ ἀνατιθεῖσα τὴν ἀνθρωπίνην ἐσχατιάν, ἐξ ἧς ἀρρήτως ὁ ἄπλοὺς Ἰησοῦς συνετέθη, καὶ παράτασιν εἴληφε χρονικὴν ὁ αἰδιος, καὶ εἶσω τῆς καθ' ἡμᾶς ἐγεγόνει φύσεως, ὁ πάσης τῆς κατὰ πᾶσαν φύσιν τάξεως ὑπερουσίως ἐκβεβηκῶς μετὰ τῆς ἀμεταβόλου καὶ ἀσυγχύτου τῶν οἰκείων ιδρύσεως» (26)³⁵.

καὶ Μονὰς ὑμνουμένη καὶ Τριάς ἡ ὑπὲρ πάντα θεότης, οὐκ ἔστιν οὐδὲ Μονάς, οὐδὲ Τριάς... Οὐδεμία δὲ Μονὰς ἢ Τριάς» (146). Χωρῶν δὲ περαιτέρω καταργεῖ πᾶσαν διάκρισιν ἐν τῇ θεότητι: «οὐδὲ πνεῦμά ἐστιν..., οὔτε υἱότης, οὔτε πατρότης» (Περὶ μυστικῆς θεολογίας, Ε').

34. *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* Α', 1.

35. Εἰς τὰς ἐπιστολάς του ὁ Διονύσιος κάμνει ἀναφορὰς καὶ εἰς τὸν Ἰησοῦν, ὁμολῶν περὶ «τῆς κατὰ Χριστὸν φιλανθρωπίας» (Γ'), «Ἰησοῦς ὁ πάντων ἐπέκεινα,... οὐδὲ γὰρ ἄνθρωπος μόνον» (Δ') κλπ., τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων ἐσχολίασε καὶ ὁ ἅγιος Μάξιμος, ὁ Ὁμολογητής, εἰς τὸ ἔργον του, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, Α', 6 ἐξ. Ὁ συγγραφεὺς τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων εἶναι καλῶς ἐνήμερος τῶν θεολογικῶν ἐρῶν καὶ τῶν Ὁρθοδόξων δογματικῶν θέσεων περὶ τὰ δόγματα: Τριαδικὸν καὶ Χριστολογικόν, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς ἀκριβοῦς ὀρολογίας καὶ διατυπώσεως τούτων, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ οὗτος. Ἐτοί ἡμπορεῖ νὰ παρασύρει τοὺς Ὁρθοδόξους θεολόγους εἰς τὴν ἀνεπιφύλακτον ἀποδοχὴν τῆς θεολογίας του. Εἰς «τὰ παράλληλα χωρία ἐκ τε τῆς “Μυσταγωγίας” τοῦ ἁγίου Μαξίμου καὶ ἐκ τῆς “Ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας” τοῦ Ψευδοδιονυσίου, καταδεικνύεται ἡ ὑπάρχουσα μεταξὺ τῶν ἔργων τούτων σχέσις καὶ συγγένεια» (Χαρ. Σωτηροπούλου, *Ἡ Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, 1978, 59 ἐξ.). Ἐν τούτοις ἡ Θεο-λογία καὶ Χριστο-λογία τοῦ Διονυσίου ἐξαντλεῖται εἰς ἀφηρημένους δογματικούς, θεωρητικούς,

Ἐὰν δὲν ὑπῆρχον αἱ δύο αὗται σύντομοι ἀναφοραὶ περὶ «τῆς τριαδικῆς ἐνάδος» καὶ «τοῦ ἀπλοῦ Ἰησοῦ», εἰς τὰ θεολογικὰ κεφάλαια τοῦ Διονυσίου, οὐδόλως θὰ ἀνεγνωρίζετο ὁ *χριστιανικὸς* χαρακτήρ αὐτῶν, καὶ τοῦτο, διότι ἡ θεματολογία τῶν ἀκολουθεῖ πιστῶς τὰ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Νεοπλατωνικῶν. Καὶ ναὶ μὲν οἱ Ἕλληνες θεολόγοι κάμνουν εὐρείαν χρῆσιν τῶν ἀρεοπαγιτικῶν κειμένων ἐν τούτοις δὲν ἀποσπῶνται κατὰ περιεχόμενον ἐκ τῆς πιστότητός των εἰς τὴν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ θείαν ἀποκάλυψιν. Κατὰ περιεχόμενον, ὅμως, ἐπέδρασεν ἡ θεολογία τοῦ Διονυσίου ἀποφασιστικῶς εἰς τὸν δυτικὸν τρόπον σκέψεως, καὶ δὴ εἰς τὴν λατινικὴν θεολογίαν, μέσῳ κορυφαίων ἐκπροσώπων αὐτῆς, ὅπως τῶν Johan Scotus Eriugena, Θωμᾶ Ἀκινάτου κλπ., κυρίως, ἔνεκα τῆς ὑπ' αὐτῆς προβολῆς τοῦ πραγματικοῦ ὡς «ἱεραρχικῶς» διατεταγμένου, συμφώνως πρὸς τὸ νεοπλατωνικὸν «μοντέλον» τῆς Subordinatio, τοῦθ' ὅπερ ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὰς γενικωτέρας τάσεις καὶ ἐπιδιώξεις τῶν Λατίνων, τόσον εἰς τὴν θεολογίαν (filioque), ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιολογίαν αὐτῶν (παπικὴ Μοναρχία). Ἐκεῖ, ὅμως, ὅπου αἱ συγγραφαὶ τοῦ Διονυσίου ἐπέδρασαν ἐφ' ὅλου τοῦ χριστιανικοῦ χώρου, Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, εἶναι ὁ ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους ἀναπτυχθεὶς φιλοσοφικὸς Μυστικισμὸς αὐτοῦ, ἐπιδράσας ἀποφασιστικῶς εἰς μὲν τὴν Δύσιν διὰ τῶν Meister Eckhart, Jakob Böhme κ.ἄ. μέχρι καὶ τοῦ Schelling, εἰς δὲ τὴν Ἀνατολὴν διὰ τῶν ποικίλων, ἀκραίων, μοναχικῶν καὶ ἀσκητικῶν ρευμάτων³⁶.

γ'. Ἡ κοσμικὴ πραγματικότητα.

Ὅπως εἰς τοὺς Νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους, ἔτσι καὶ εἰς τὸν Διονύσιον, τὸ ἐνδιαφέρον του ἐπικεντρώνεται εἰς τὴν «δημιουργίαν»,

στοχασμούς, ἀπέχει δὲ πολὺ αὕτη ἐκ τῆς «οἰκονομικῆς» Τριαδο-λογίας καὶ Χριστολογίας τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου παραδόσεως.

36. Βεβαίως ἡ θεολογία τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιδράσεως τοῦ Διονυσίου εἰς τὰ λογικὰ θεολογικὰ συστήματα τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνος καὶ εἰς τοὺς μυστικοὺς θεολόγους της, συντάσσεται πρὸς τὴν ἀποψιν, ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Διονυσίου εἶναι ἀκραιφνῶς χριστιανικὴ. Πρβλ. Böhner - Gilson, μν. ἔργ.: *Christliche Philosophie*, 1954³, 141: «Μία προσεκτικὴ ἔρευνα τῶν συγγραφῶν τοῦ Διονυσίου φαίνεται νὰ ἀποδεικνύει, ὅτι... ἐνώπιόν μας ἔχομεν ἓνα χριστιανικὸν θεολόγον, ὅστις ἐποικοδομεῖ τὸν νεοπλατωνικὸν κόσμον τῶν ἐννοιῶν καὶ ἰδεῶν εἰς ἓν οὐσιωδῶς χριστιανικὸν καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὴν παράδοσιν σχέσεως μὴ ἀποδεσμευόμενον σύστημα, ἀλλὰ μόνον, διότι τὰ στοιχεῖα τὰ ἴδια ἔχουν βαπτισθεῖ». Ὁ Παν. Τρεμπέλας σημειώνει σχετικῶς, «ὅτι ἡ ἐν γένει ἐπίδρασις τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρξε μετρία ἐν σχέσει πρὸς τὴν σημειωθεῖσαν ὑπ' αὐτῶν ἐν τῇ Δύσει» (*Μυστικισμὸς - Ἀποφασισμὸς, Καταφατικὴ Θεολογία*, Α', 1981, 47). Τὸ ἑλληνορθόδοxon αἰσθητήριον τοῦ κορυφαίου θεο-

εἰς τὸν τρόπον προελεύσεως τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καθὼς καὶ εἰς τὴν γενικὴν *πρόνοιαν* αὐτοῦ, — μία μέριμνα, ἣτις οὐδόλως ἀπασχολεῖ τὴν θεολογίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ ὁποία στρέφεται οὐχὶ πρὸς τὸ παρελθόν, ἀλλὰ πρὸς τὸ μέλλον, πρὸς τὴν «καινὴν» ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ κτίσιν. «Ὡστε, εἴ τις ἐν Χριστῷ, καινὴ κτίσις» τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα» «... τὰ μὲν ὀπίσω ἐπιλανθανόμενος, τοῖς δὲ ἔμπροσθεν ἐπεκτεινόμενος» «Καινοὺς δὲ Οὐρανοὺς καὶ Γῆν καινὴν, κατὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ, προσδοκῶμεν» (Β΄ Κορ. 5, 17· Φιλ. 3, 14· Β΄ Πέτρ. 3, 13). Ἡ μὲν θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης εἶναι θεολογία τοῦ ἐρχομένου, τῆς ἐλπίδος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς «καινῆς» ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ κτίσεως, ἡ δὲ φιλοσοφία τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ, κατὰ πόδας, καὶ ὁ Διονύσιος, εἶναι θεολογία τῆς «ἀρχαίας» κτίσεως, ἥτοι τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἐπαναλαμβανομένου, καί, κατὰ ταῦτα, παρελθοντολογία.

Εἰς τὰ θεολογικά του κεφάλαια ἀσχολεῖται, λοιπόν, διεξοδικῶς ὁ Διονύσιος μὲ τὴν *προέλευσιν τοῦ κόσμου* καὶ τὴν *πρόνοιαν* αὐτοῦ. Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου θεολογικῶν αὐτοῦ στοχασμῶν ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωσις, ὅτι *οὐδαμοῦ* κάμνει, ἐκπεφρασμένως, λόγον οὗτος περὶ τῆς «ἐξ οὐκ ὄντων» κτίσεως τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, — ἐν δόγμα τῆς ἰουδαιο-χριστιανικῆς παραδόσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι *μοναδικὸν καὶ ἀνεπανάληπτον* εἰς

λόγου Παν. Τρεμπέλα διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις τινὰς ὡς πρὸς τὸ γνήσιον τῆς θεολογίας τοῦ Διονυσίου. Ἀναφέρει οὗτος: «Νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν μᾶς ἐγέννησεν ἡ τελευταία τῆς περὶ ἀγνώσεως τοῦ Ψευδοδιονυσίου σελίς, ἡ ἐκ τῆς Περὶ μυστικῆς θεολογίας εἰλημμένη, δι' ἧς μονονουχί, ὡς εἵπομεν, μηδενίζεται ἡ περὶ ὑάρεξως τοῦ Θεοῦ ἀλήθεια; Ὅταν ἀντικρύσαμεν τὴν ἀρνησιν καὶ τῆς πατρότητος καὶ τῆς υἰότητος, καὶ τῶν κατηγορημάτων τοῦ Θεοῦ ὡς φωτὸς καὶ ὡς πνεῦματος, ἦλθεν εἰς τὸν νοῦν μας ἡ ὑπόνοια: Μήπως καὶ εἰς τὴν ἐξοικειώσιν πρὸς τὰς ἐκ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ τὴν ἀρχὴν ἐχούσας θεωρίας ταύτας ὀφείλεται καὶ παρ' ἡμῖν ἡ κάποια ἀπάμβλυνσις τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς εὐαισθησίας, ἡ καὶ γενικώτερον προκαλέσασα τὴν τόσον ἐπικίνδυνον παρέκκλισιν καὶ ἐκτροπὴν τῆς λεγομένης Οἰκουμενικῆς κινήσεως» (49); Ἐδὼ θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ, μετ' ἐπιτάσεως, ὅτι ὁ μυστικισμὸς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπως ἐκφράζεται οὗτος εἰς τὴν πλέον συνειδητὴν καὶ πλήρη μορφήν του εἰς τὰς συγγραφὰς Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν νεοπλατωνικὸν μυστικισμὸν τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραφῶν. Ἐδὼ ἡ σχέσις πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι συνειδητὴ καὶ προσωπικὴ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι, καὶ διὰ προσευχῆς, ἐν τῇ θεῇ Χάριτι, ἐκεῖ δέ, ἥτοι εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Διονυσίου, ἡ μυστικὴ ἄνοδος εἶναι «μέθοδος», δηλ. τεχνικὴ πνευματικῶν ἀσκήσεων καὶ μεθοδεύσεων. Εἰς μὲν τὸν Ὀρθόδοξον μυστικισμὸν ἡ πρὸς τὸν Θεὸν σχέσις ἐκφράζεται ὡς ὑπακοή, εἰς δὲ τὸν μυστικισμὸν τοῦ Διονυσίου τὸ ἰδιάζον γνώρισμα εἶναι ἡ αὐτενέργεια.

τὴν θρησκευτικὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος· καὶ τοῦτο, διότι, ὅπως φαίνεται, δὲν ταιριάζει εἰς τὰ πλαίσια τῶν Νεοπλατωνικῶν στοχασμῶν του, μὲ τοὺς ὁποίους δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ διαρρήξει τοὺς δεσμούς του. Ἰσως δὲ ὁ θεολογῶν Νεοπλατωνικὸς οὗτος φιλόσοφος οὐδόλως ἀντελήφθη τὴν *θεμελιώδη* διαφορὰν περὶ τὸ θέμα «δημιουργία τοῦ κόσμου» μεταξὺ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ἔνεκα τῆς βαθυτάτης συγγενείας, ἣτις παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν δύο τούτων περὶ προελεύσεως τοῦ κόσμου «θεωριῶν». Ὡς γνωστόν, ἡ περὶ προελεύσεως τοῦ παντὸς Νεοπλατωνικὴ θεωρία εἶναι ἡ τὰ μάλιστα προσεχῆς πρὸς τὴν χριστιανικὴν περὶ κτίσεως τοῦ κόσμου διδασκαλίαν. Ὁ Διονύσιος, ὅμως, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἐπισήμανσιν καὶ τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν μεταξὺ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν τοῦ κόσμου, πελαγοδρομεῖ θεολογικῶς, κάμνων χρῆσιν πλήθους ἀσαφῶν διατυπώσεων καὶ εἰκόνων.

Ἐκ τῶν κειμένων του οὐδόλως δύναται νὰ συναχθεῖ μετὰ βεβαιότητος, ἂν ὁ κόσμος εἶναι «ἔργον» τῆς *ἐλευθέρας βουλήσεως* ἢ τῆς *φύσεως* τοῦ Θεοῦ. Ἀμφότερα ὑπεμφαίνονται καὶ δύναται ἐρμηνευτικῶς νὰ συναχθοῦν, ἐκ τῶν γραφομένων του, ἀναλόγως καὶ τῶν προϋποθέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀφορμᾶται ἡ ἐκάστοτε ἐρμηνεία αὐτῶν. Ὅπως ὁ Νεοπλατωνισμός, ἔτσι καὶ ὁ Διονύσιος πρεσβεύει μίαν κατιούσαν ἐκ τῶν ἄνω δημιουργίαν, ἱεραρχικῶς διατεταγμένην καὶ ὀριζομένην ἐκ τῶν πνευματικῶν πρὸς τὰ αἰσθητά.

δ'. Ἔρως καὶ ἀγάπη.

Αἱ ἀκόλουθοι ἔννοιαι δὲ ἰδιοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ Διονυσίου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τοῦ Ἐνὸς πρὸς τὰ ἐκτὸς αὐτοῦ, — ὄλαι, σχεδόν, εἰλημμέναι ἐκ τῆς πλατωνικῆς-νεοπλατωνικῆς παραδόσεως. Ἡ ὑψίστη καί, σχεδόν, ἡ μοναδικὴ προσωνυμία, ἣτις ἀποδίδεται εἰς τὸ Θεῖον, εἶναι ἡ τοῦ Ἀγαθοῦ, «ἡ τῆς ὑπεραγαθότητος ὑπαρξίς», «ἡ ὑπερώνυμος Ἀγαθότης» (28.32)³⁷. Συγχρόνως δὲ εἰσάγει, μέσῳ τῆς πλατωνικῆς-νεοπλατωνικῆς παραδόσεως, εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἀγαθοῦ τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἐρωτος, μία ἔννοια, ἣτις ἐξικνεῖται, ἀντιστοίχως, μέχρι τῆς θεο-κοσμο-γονίας τοῦ Ἡσιόδου. Ὅπως καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς παραδόσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὕτω καὶ ἐν προκειμένῳ θεωρεῖ ὁ Διονύσιος τὸν Ἔρωτα ὡς τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς θεο-κοσμο-γονίας, ὁμιλῶν συχνάκις, ὅπως καὶ ὁ Ἡσιόδος, περὶ «τῆς θεογόνου θεότητος»

37. Πρβλ. καί: «πάντα τὰ ὄντα ἐκ τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ» (64.80)· «ἀγαθόν, ὡς ὄντως ὄν καὶ τῶν ὄντων ἀπάντων οὐσιοποιόν» (96). Βλ. καί: Πλάτωνος, *Πολιτ.* 379bc: «πάντων αἴτιον τὸ Ἀγαθόν,... τῶν δὲ κακῶν ἀναίτιον» (καί: 380bc).

καὶ περὶ «γονιμότητος» ἐν τῇ Θεότητι (26.34 κ.ά.). Ὡς οὐσιώδεις δὲ γινώρισμα τοῦ Ἐρωτος γνωρίζει ὁ Διονύσιος τὴν «ἐκφανσιν», ἢ τὴν «ἐκστασιν»³⁸. «Ἔστι δὲ ἐκστατικὸς ὁ θεῖος Ἐρως, οὐκ ἔων ἑαυτῶν εἶναι τοὺς ἐραστάς, ἀλλὰ τῶν ἐρωμένων» (68). Ὁ Διονύσιος διαισθάνεται τὴν καινοτομίαν, τὴν ὁποίαν εἰσάγει εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, καί, πιθανῶς, καὶ τὰς ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν Χριστιανῶν, καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ διασκεδάσει τοὺς φόβους αὐτῶν, λέγων: «τὸ τοῦ Ἐρωτος ὄνομα μὴ φοβηθῶμεν, μηδὲ τις ἡμᾶς θορυβεῖτω λόγος περὶ τούτου δεδιπτόμενος. Ἐμοὶ γὰρ δοκοῦσιν οἱ θεολόγοι κοινὸν μὲν ἡγεῖσθαι τὸ τῆς ἀγάπης καὶ τὸ τοῦ ἔρωτος ὄνομα»· ἐπανερχόμενος δὲ εἰς τὸ νεοπλατωνικόν του ιδεῶδες ἐξαίρει τὸν ἔρωτα ὑπὲρ τὴν ἀγάπην: «θειότερόν ἐστι τὸ τοῦ ἔρωτος ὄνομα τοῦ τῆς ἀγάπης» (66.68).

Ἐδῶ, ὅμως, ὁ Διονύσιος ὑπερβαίνει τὰ ἐσκαμμένα καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ συνδυάσει τὰ ἀσυνδύαστα, ἀφοῦ ὁ μὲν ἔρως εἶναι φυσικὸν αἶσθημα, — «ὁ Ἐρως ἔμφυτος» — καὶ «αἰὲ ἐνδεία σύννοικος», ἐπιζητῶν, ὡς ἐκ τούτου, τὰ ἑαυτοῦ: «οὗ ἐνδεής ἐστι καὶ μὴ ἔχει, τούτου ἐρᾷ»³⁹. Τὸ ἀντίθετον δὲ εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, ἣτις ἀποτελεῖ ἐκφρασιν προσφορᾶς καὶ θυσίας τοῦ τελείου πρὸς τὸ ἀτελὲς καὶ ἐνδεές, ἥτοι ὑπέρβασιν τοῦ φυσικοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐγω-στρεφές, ἐπιζητοῦν διὰ τοῦ ἄλλου τὴν ἑαυτοῦ πλήρωσιν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἔρωτα, ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη εἶναι «κένωσις»: «Ἡ ἀγάπη... οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς». Ἐδῶ ἀγαπᾷ τὸ τέλειον, οὐχὶ τὸ ἀτελές: Ὁ Θεὸς «πρῶτος ἡγάπησεν ἡμᾶς», ἐπὶ τῷ σκοπῷ σωτηρίας τοῦ ἐνδεοῦς: «οὕτω γὰρ ἡγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν Υἱὸν Αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς Αὐτὸν μὴ ἀπόληται, ἀλλ' ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον»⁴⁰. Ἡ μὲν χριστιανικὴ ἀγάπη ζητεῖ νὰ δώσει, ὁ δὲ ἔρως ζητεῖ νὰ λάβει!

Ἀμφιβάλλω δέ, ἐὰν ὁ Διονύσιος πρεσβεύει, συνειδητῶς, *προσωπικὸν* τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀποδέχεται θελήσει καὶ οὐχὶ φύσει δημιουργίαν τοῦ κόσμου. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι οὐδαμοῦ ἀναφέρεται εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὸν δόγμα τῆς ἐξ «οὐκ ὄντων» κτίσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τοῦ κόσμου. Ἀντιθέτως, παραθέτει πλήθος εἰκόνων, καὶ δὴ τὰς αὐτὰς πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν Νεοπλατωνικῶν χρησιμοποιουμένας, διὰ τῶν ὁποίων ὁ κόσμος ἐμφανίζεται ὡς ἀκολουθία *φυσικῆς* ἐκροῆς· ἐκ τοῦ ὑψίστου Ἀγαθοῦ. Ὁ κόσμος προέρχεται, τρόπον τινά, ὡς ἐκφρασις *ἀνάγκης* ἐκ τοῦ Ἀγαθοῦ. Διότι ὁ Θεὸς εἶναι Ἀγαθός, δὲν δύναται νὰ

38. «... καὶ αὐτὸς ὁ πάντων αἴτιος, τῷ καλῷ καὶ ἀγαθῷ τῶν πάντων ἔρωτι δι' ὑπερβολὴν τῆς ἐρωτικῆς ἀγαθότητος, ἕξω ἑαυτοῦ γίνεται» (68).

39. Πλάτωνος, *Συμπ.* 191d. 203d. 201d.

40. Α' Κορ. 13, 5· Α' Ἰω. 4, 19· Ἰω. 3, 16.

μη εἶναι θεογόνος καὶ κοσμογόνος. «Τὰ ὄντα πάντα ἐκ τἀγαθοῦ· φύσις γὰρ τῷ ἀγαθῷ τὸ παράγειν καὶ σῶζειν», «*δίκην φωτὸς ἐναστράπτον ἄπασι τὰς καλλοποιοὺς τῆς πηγαίας ἀκτίνος αὐτοῦ μεταδόσεις*» (74.60)⁴¹.

Ἀναλόγως δὲ κατανοεῖται καὶ ἡ ἐκ τοῦ Ἁγαθοῦ προέλευσις τῶν λοιπῶν ὄντων. Ὁ Διονύσιος χρησιμοποιεῖ συχνάκις τὴν εἰκόνα τοῦ ἡλίου, ὡς «τῆς παναιτίου καὶ πηγαίας ἀγαθότητος», «καὶ τῶν ἐκεῖθεν ἐκβλυζομένων ἐλλάμψεων» (54)⁴². «Φῶς νοητὸν λέγεται τὸ ὑπὲρ πᾶν φῶς Ἁγαθόν, ὡς *ἀκτὶς πηγαία καὶ ὑπερβλύζουσα φωτοχυσία*» (60). Ἀλλὰ καὶ ὡς *πηγὴ* κατανοεῖται τὸ Ἁγαθόν, ὡς «ἀεὶ τέλειον, καὶ ὡς ἀμείωτον, ὡς πάντα ἐν ἑαυτῷ προέχον καὶ ὑπερβλύζον, κατὰ μίαν τὴν ἅπαστον καὶ ταύτην καὶ ὑπερπλήρη καὶ ἀνελάττωτον χορηγίαν» (142).

ε'. *Ἡ περὶ παραδειγμάτων θεωρία.*

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περὶ λόγων ἢ παραδειγμάτων τῶν ὄντων διδασκαλία, τὰ ὁποῖα ὁ Διονύσιος ἐντάσσει ἐν τῷ Θεῷ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρὸ τοῦ Πλωτίνου ἐλληνικὴν παράδοσιν, ἥτις τοποθετεῖ ταῦτα ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ. Οὕτω, κατὰ Πλάτωνα, «ὁ Δημιουργός, πρὸς τὸ κατὰ ταῦτα ἔχον, βλέπων ἀεὶ, τοιοῦτῳ τινὶ προσχρῶμενος παραδείγματι, τὴν ιδέαν καὶ δύναμιν αὐτοῦ ἀπεργάζεται...»⁴³. Τὸ γεγονός τοῦτο τῆς ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ ὑφισταμένης ἀναγκαιῶς καὶ ἐτέρας πραγματικότητος, ἥτοι τῶν ιδεῶν ἢ παραδειγμάτων, περιορίζει, αὐτονοήτως, τὴν δύναμιν καὶ τὴν θειότητα τοῦ Δημιουργοῦ. Τὴν θεωρίαν ταύτην υἱοθέτησεν, ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους, ὁ Ὠριγένης, διδάξας: «πάντα τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη ἀεὶ ἦν», ἐπὶ τῷ σκοπῷ κατοχυρώσεως τῆς θείας παντοδυναμίας: «ἀεὶ εἶναι δεῖ ταῦτα, δι' ἃ παντοκράτωρ ἐστί», καταλήξας, οὕτως, εἰς τὸ ἀντίθετον τοῦ ἐπιδιωκομένου, ἥτοι εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς θείας δυνάμεως διὰ τῆς «ἀεὶ» ὑπάρξεως «τῶν γενῶν καὶ εἰδῶν»⁴⁴.

41. «... καὶ αὐτὸς ὁ πάντων αἴτιος δι' ἀγαθότητος ὑπερβολὴν πάντων ἐρᾷ, πάντα ποιεῖ...» (64).

42. Πρβλ. καί: «Καὶ γὰρ ὥσπερ ὁ καθ' ἡμᾶς ἥλιος, οὐ λογιζόμενος ἡ προαιρούμενος, ἀλλ' αὐτῷ τῷ εἶναι φωτίζει πάντα τὰ μετέχειν τοῦ φωτὸς αὐτοῦ κατὰ τὸν οἰκεῖον δυνάμενα λόγον· οὕτω δὴ καὶ τἀγαθόν... πᾶσι τοῖς οὖσιν ἀναλόγως ἐφίησι τὰς τῆς ὅλης ἀγαθότητος ἀκτῖνας» (52.54). Ὁμοίως καί: 56.58.

43. Πλάτωνος, *Τίμ.* 28a. Εἰς τὸν Πλάτωνα αἱ ιδέαι, τὰ παραδείγματα, αποτελοῦν αὐτοτελεῖς ὀντότητας· πρβλ. καί: *Τίμ.* 29a: «Εἰ μὲν δὴ καλὸς ἐστὶν ὁδε ὁ κόσμος, ὁ τε δημιουργὸς ἀγαθός, δῆλον ὡς πρὸς τὸ αἰδίων ἐβλεπεν».

44. Ὠριγένη, *Περὶ Ἀρχῶν* Α', κεφ. Β', Δ'. ΒΕΠ 16, 304-5.

Ὁ Διονύσιος, ἐνήμερος ὢν τῶν θεολογικῶν τούτων ἐρίδων, μεταθέτει τὰ παραδείγματα ταῦτα καὶ τοὺς λόγους τῶν ὄντων ἐν τῇ θεΐᾳ Νοήσει. «Ὁ θεῖος Νοὺς πάντα συνέχει, τῇ πάντων ἐξηρημένη γνώσει, κατὰ τὴν πάντων αἰτίαν, ἐν ἑαυτῷ τὴν πάντων εἰδησιν προειληφώς, πρὶν ἀγγέλους γενέσθαι εἰδώς καὶ παράγων ἀγγέλους, καὶ πάντα τὰ ἄλλα ἐνδοθεν καὶ ἀπ' αὐτῆς, ἴν' οὕτως εἴπω, τῆς ἀρχῆς εἰδώς, καὶ εἰς οὐσίαν ἄγων»⁴⁵. Κατὰ δὲ τὸν ἐγγύτερον ὀρισμὸν: «Παραδείγματα δέ φαμεν εἶναι τοὺς ἐν τῷ Θεῷ τῶν ὄντων οὐσιοποιούς καὶ ἐνιαίως προϋφεστώτας λόγους» (110.102).

Τὴν θεωρίαν ταύτην παραλαμβάνει καὶ ἀναπτύσσει περαιτέρω ἰδιαίτερος ὁ Ἅγιος Μάξιμος, ὅστις ἡσχολήθη πολλαπλῶς καὶ ἐπηρεάσθη εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου. Οὗτος ἀναφέρει σχετικῶς: Ἐν τῷ Θεῷ «κατὰ μίαν ἀπερινόητον ἀπλότητα πάντες οἱ τῶν ὄντων λόγοι ἐνοειδῶς καὶ εἰσι καὶ ὑφεστήκασιν, ὡς δημιουργῷ τῶν ὄντων καὶ ποιητῇ»⁴⁶. Μίαν βαθεῖαν Θεο-Λογικὴν ἐρμηνείαν Λόγου καὶ λόγων ἐν τῷ Θεῷ κάμνει ὁ γνωστὸς Ὁρθόδοξος θεολόγος Δημητρίος Στανιλοάε, ἥτις «φωτίζει τὴ θετικὴ ἀξία τοῦ κόσμου». «Ὁ ὑπέρτατος Λόγος, σὰν πηγὴ λόγων τῶν πραγμάτων, δημιουργώντας τὰ πράγματα καὶ ὀδηγώντας τα πρὸς τοὺς σκοποὺς τους, δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐξωτερικεύῃ τοὺς λόγους τοῦ μὲ τὰ πράγματα καὶ τίς πράξεις πού τὰ διευθύνουν... Ὁ κόσμος εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἢ τὸ μέσο τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο... Ὅ,τι ὑπάρχει ἔχει τὸ σημάδι τοῦ προσώπου, ὅλα εἶναι διαποτισμένα ἀπὸ τὸ πρόσωπο..., γιὰ τὸ διάλογον ἀνάμεσα στὸ θεῖο Πρόσωπο καὶ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο..., ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ν' ἀνέβῃ πρὸς τὸ Θεὸ ἀποφεύγοντας τὸν κόσμον»⁴⁷. Ὁ κόσμος εἶναι, τρόπον τινά, ἡ «γλώσσα» τοῦ Θεοῦ, ἡ ἔκφρασις τῶν νοημάτων, τῶν «λόγων» του, τὴν

45. Ἀλλὰ καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ περὶ παραδειγμάτων διδασκαλία τοῦ Διονυσίου δὲν εἶναι πρωτότυπος, ἀφοῦ παρέλαβε ταύτην ἐκ τοῦ Πλωτίνου, γράφαντος πρὸς τοῦτο καὶ ἐιδικὴν πραγματείαν, Ὅτι οὐκ ἔξω τοῦ Νοῦ τὰ νοητὰ ζητεῖν (Ἐν. V. 5). Ἡ μετὰθεσις αὕτη τῶν παραδειγμάτων εἰς τὸν Νοῦν δὲν συνέβη ἄνευ ἀντιστάσεως. Τουλάχιστον ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Πορφύριος διεμαρτυρήθη, γράψας ἴδιον ἔργον, «δεικνύναι πειρωμένος ὅτι ἔξω τοῦ Νοῦ ὑφέστηκε τὸ νόημα» (Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου, 18). Τὸ ὅλον θέμα ἐκορυφώθη ἀργότερον, κατὰ τὴν περιόδον τοῦ Σχολαστικισμοῦ, εἰς τὸ λεγόμενον Universalien ἐρώτημα, καὶ εἰς τὴν διαμάχην μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Nominalismus καὶ τοῦ Realismus.

46. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Μυσταγωγίας*, κεφ. Ε'.

47. Δημητρίου Στανιλοάε, *Σύντομη ἀναφορὰ στὸ βίον καὶ στὶς συγγραφὰς τοῦ ἁγίου Μαξίμου*, μτφρ. Ἄν. Σακαλῆ, ἐν: Ἁγίου Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Φιλοσοφικά καὶ θεολογικὰ ἐρωτήματα Α', 1978, 28. 31-35.

όποιαν όφείλει ό άνθρωπος νά κατανοήσει και νά έρμηνεύσει, δια νά έλθει εις διάλογον και εις συνεννόησιν μετά του Θεού.

στ'. *Ή περι κακού θεωρία.*

Οί έν τῷ Θεῷ προ-ϋφιστάμενοι οὔτοι λόγοι τῶν ὄντων ἀναγκάζουν τὸν Διονύσιον νά ἔχει μίαν *θετικὴν* περὶ *συνόλου* τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος θεώρησιν. Ἐκ τοῦ λόγου δὲ τούτου, ἀπομακρύνεται οὗτος ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ Γνωστικισμοῦ περὶ τῆς ὕλης ὡς τοῦ *κακοῦ* καὶ ἔπεται ἐπ' αὐτοῦ τῇ χριστιανικῇ, διδάσκων ἐκπεφρασμένως: «Οὐδὲ ἐν *σώμασι* τὸ κακόν... Ἀλλ' οὐδὲ τὸ πολυθρύλητον: ἐν *ὑλῇ* τὸ κακόν, ὡς φασι, καθ' ὃ ὑλὴ καὶ γὰρ καὶ αὐτὴ τοῦ κόσμου καὶ κάλλους καὶ εἰδους ἔχει μετουσίαν» (86). Ἐπιστρέφων, ὅμως, εἰς τὴν ἀρχαιο-ελληνικὴν, αἰσιόδοξον, καὶ δὴ εἰς τὴν Νεοπλατωνικὴν, περὶ κόσμου ἀντίληψιν, ὑποτιμᾷ ἐμφανῶς τὴν *σοβαρότητα* τοῦ κακοῦ, δεχόμενος τοῦτο, ἀπλῶς, ὡς στέρησιν, ἔλλειψιν καὶ ἀσθένειαν τοῦ ἀγαθοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν καινοδιαθηκικὴν ἀμαρτιο-λογίαν, ἣτις ἐκλαμβάνει σοβαρῶς τὸ κακόν καὶ διαβλέπει βαθεῖαν διάβρωσιν τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀμαρτίας, ἀποδιδομένην διὰ τῆς φράσεως: «Ὁ κόσμος *ὅλος* ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται» (Α' Ἰω. 5, 19).

«Στέρησις ἐστὶ τὸ κακόν καὶ ἔλλειψις καὶ ἀσθένεια», καὶ «παρὰ φύσιν», ἦτοι: «στέρησις τῶν τῆς φύσεως» (90.86). Ἡ ἐννοια τῆς «*στερήσεως*» καὶ τῆς «ἀσθενείας» ἀθωοποιεῖ τὸ κακόν, τὸ ὅποιον, διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ, παύει νά ἀποτελεῖ *ἡθελημένην* πρᾶξιν διαστροφῆς καὶ ἀρνήσεως. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐννοια τοῦ «*παρὰ φύσιν*» δημιουργεῖ ψευδεῖς ἐντυπώσεις περὶ τοῦ *ἀγαθοῦ* ὡς τοῦ «κατὰ φύσιν» ἐνεργουμένου. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν, ἐννοῶ δὲ εἰδικώτερον τὴν Ὁρθόδοξον, ἀντίληψιν τὸ ἀγαθὸν συνίσταται εἰς τὴν ἐναρμόνισιν τοῦ ἰδίου θελήματος πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐκφράζεται τοῦτο εἰς τὴν θεῖαν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ ἀποκάλυψιν του, καὶ τοῦτο δὲν συμπίπτει πάντοτε ἢ ἀπολύτως πρὸς τὰ κατὰ φύσιν θελήματα. Ἡ εἰς Θεὸν «*ὑπακοή*» ὀρίζεται ὡς «ἀρνήσις ψυχῆς οἰκείας παντελῆς», ἦτοι «τὸ ἀφεῖναι τινα τὰ *φυσικά* αὐτοῦ θελήματα, κατὰ τό: "Εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτόν", καὶ τὰ ἐξῆς: τὰ γὰρ παρὰ φύσιν, εἰ καὶ ἀφήσει τις, οὐδὲν ἀφήκε διὰ τὸν Θεόν, οὐδὲ γὰρ αὐτοῦ εἰσιν» ὁ δὲ τὰ *φυσικά* αὐτοῦ ἀφείς, οὗτος ἑαυτὸν ἡρνήσατο»⁴⁸. Ἡ περὶ κακοῦ αὕτη

48. Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, *Κλίμαξ*, Λόγ. Δ', γ' καὶ τοῦ σχολιαστοῦ του, Ἀθῆναι 1979, 28.

Ὁρθόδοξος ἀντίληψις εἶναι κεφαλαιώδους σημασίας, ὡς ὑπογραμμίζουσα τὴν διαφορὰν πρὸς τὴν ἀντίστοιχον τοῦ Διονυσίου, ὅστις γνωρίζει οὐχὶ προσωπικὴν ὑπακοὴν εἰς τὸν Θεόν, ἐν τῇ ἐννοίᾳ «τοῦ ἀφεῖναι τινα τὰ φυσικὰ αὐτοῦ θελήματα», ἀλλὰ «κατὰ φύσιν» ἔφρουν τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ ἰσοδυναμεῖ οὐχὶ πρὸς ἀρνησιν, ἀλλὰ πρὸς *κατάφρασιν* ἑαυτοῦ καὶ τοῦ ἰδίου θελήματος. Εἰς μὲν τὴν Ὁρθόδοξον θεολογίαν ἡ ἐξωστρέφεια κατανοεῖται ὡς «κένωσις», ἐνῶ εἰς τὸν Διονύσιον ἐκλαμβάνεται αὕτη ὡς «πλήρωσις» τοῦ Ἐγώ. Ἡ διαφορὰ εἶναι ριζική.

Ἐπίσης, ὁ Διονύσιος ἀκολουθεῖ τὴν ἀρχαιο-ελληνικὴν περὶ *ἀκουσίου* διαπράξεως τοῦ κακοῦ παράδοσιν, ἥτοι τό: «πάντες οἱ τὰ αἰσχροῦ καὶ τὰ κακὰ ποιοῦντες, *ἄκοντες* ποιοῦσιν»⁴⁹. Τὰ κακὰ εἶναι, καὶ ταῦτα, *ἐπιδιώξεις τοῦ ἀγαθοῦ*, ἀλλ' ἐν ἀγνοίᾳ καὶ ἀκουσιότητι. Λέγει ὁ Διονύσιος: «Πάντων, καὶ τῶν κακῶν, ἀρχὴ καὶ τέλος ἔσται τὸ ἀγαθόν· τοῦ γὰρ ἀγαθοῦ ἕνεκα πάντα, καὶ ὅσα ἀγαθὰ καὶ ὅσα ἐναντία· καὶ γὰρ καὶ ταῦτα πράττομεν τὸ ἀγαθὸν ποθοῦντες· οὐδεὶς γὰρ εἰς τὸ κακὸν ἀποβλέπων ποιεῖ ἅ ποιεῖ» (90). Καὶ ἡ ἀποψις αὕτη τοῦ Διονυσίου ἀντίκειται πρὸς τὴν χριστιανικὴν περὶ ἁμαρτίας ἀντίληψιν, ἥτις ἀποτελεῖ συνειδητὴν καὶ ἠθελημένην ἐνέργειαν καὶ πρᾶξιν *παραβάσεως* τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ἥτοι: ἀνταρσίαν κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποστασίαν ἀπ' Αὐτοῦ.

ξ' Ἡ περὶ προνοίας ἀντίληψις.

Ὁ Διονύσιος, ἀκολουθῶν ρεύματα τῆς ἀρχαιο-ελληνικῆς παραδόσεως, πρεσβεύει μίαν *αἰσιόδοξον*, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, περὶ κόσμου ἀντίληψιν, τοῦτο δὲ εἶναι, ὅπως ἰδιαιτέρως, ἐμφανὲς εἰς τὴν περὶ *προνοίας* τοῦ σύμπαντος κόσμου διδασκαλίαν του, ἡ ὁποία εἶναι διάχυτος εἰς ὅλον τὸ θεο-λογικόν του ἔργον. Τὰς ἀκολουθούσας θέσεις περὶ προνοίας διατυπώνει ὁ Διονύσιος, αἵτινες συμπίπτουν, ἐν πολλοῖς, πρὸς τὰς ἀντιστοιχοῦς τοῦ Πλωτίνου καί, ἐν γένει, τῶν Νεο-πλατωνικῶν: Παραλλήλως πρὸς τὴν ἔξαρσιν τῆς θείας *ὑπερβατικότητος* τονίζεται ἡ *παρουσία* τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, ἄνευ φροντίδος συσχετισμοῦ ἀμφοτέρων. Οὕτως, ἡ θεία Ἀγαθότης, «πάντων οὕσα ἐπέκεινα», «*πρόεισιν ἐπὶ πάντα, ἔνδον ὅλη μένουσα*· «καὶ γὰρ αὕτη ἅπασι *πάρεστιν*», διὰ τὸ «παντοίως πάντων προνοεῖν, καὶ τὸ *παρεῖναι πᾶσι...*, ταῖς ἐπὶ τὰ ὄντα πάντα προνοητικαῖς προόδοις καὶ ἐνεργεῖαις» (134.48.128).

49. Πλάτωνος, *Πρωταγ.* 345e κ.ά.

Συγχρόνως εισάγει ὁ Διονύσιος μίαν *δειστικήν*, οὕτως εἰπεῖν, περὶ προνοίας ἀντίληψιν, δεχόμενος τὸν κόσμον ὡς *αὐτονόμως* λειτουργοῦντα καὶ περὶ ἑαυτοῦ προνοοῦντα, κατὰ μίαν ἱεραρχικὴν διάταξιν, κινούσαν «τὰ *πρῶτα* πρὸς τὴν τῶν *ὑφειμένων* πρόνοιαν, καὶ ἐνιδρύουσιν τὰ *καταδεέστερα* τῇ ἐπιστροφῇ τοῖς ὑπερτέροις» (68) οὕτως, ὥστε καθίσταται περιττὴ πλέον ἡ παρουσία καὶ ἡ πρόνοια αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ. Θεὸς καὶ κόσμος «λειτουργοῦν» εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Διονυσίου εἰς ἓν «σύστημα» ἀμοιβαιότητος, καὶ ἀνακυκλήσεως, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νεοπλατωνικῆς περὶ Ἀγαθοῦ ἐννοίας, καὶ τῆς «ἐρωτικῆς» αὐτοῦ δυνάμεως. Ὡς ἀκολούθως διατυπώνει τὸν συλλογισμόν του ὁ Διονύσιος: Τὰ πάντα «εἰς ἓν συνάγοντες, εἰπωμεν, ὅτι μία τις ἐστὶν ἀπλὴ δύναμις, ἡ αὐτοκινητικὴ, πρὸς ἐνωτικὴν τινα κράσιν ἐκ τάγαθου μέχρι τοῦ ὄντων ἐσχάτου, καὶ ἀπ' ἐκείνου πάλιν ἐξῆς διὰ πάντων εἰς τάγαθόν, ἐξ ἑαυτῆς, καὶ δι' ἑαυτῆς, καὶ ἐφ' ἑαυτῆς ἑαυτὴν ἀνακυκλοῦσα, καὶ εἰς ἑαυτὴν ἀεὶ ταύτῳ ἀνελιπτομένη» (72)⁵⁰.

Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ γνωρίζει ὁ Διονύσιος ἐπακριβῶς τὴν «λειτουργίαν» τῆς θεο-κοσμικῆς πραγματικότητος, ὅπως ὁ Φυσικὸς τὰς προσδιορίζουσας τὸ σύμπαν δυνάμεις, ἤτοι: ἡ αὐτὴ δύναμις, ὁ Ἔρως, ὅστις κινεῖ τὸ Ἀγαθὸν εἰς θεο-κομο-γονίαν καὶ εἰς πρόνοιαν, κινεῖ καὶ τὰ μέτοχα τοῦ Ἀγαθοῦ ὄντα εἰς «ἔφεισιν» Αὐτοῦ καὶ εἰς «ἐπιστροφὴν»⁵¹. «Ὁ θεὸς Ἐρως ἀγαθὸς Ἀγαθοῦ διὰ τὸ Ἀγαθόν»: «πάντων ἐρῶ, πάντα ποιεῖ, πάντα τελειοῖ, πάντα συνέχει, πάντα ἐπιστρέφει» (64.66).

50. Σύνολος ἡ —θεία καὶ κοσμική— πραγματικότης «λειτουργεῖ» ὡς ἓν σύστημα κύκλου καὶ ἀνακυκλήσεως, ἤτοι μηχανικῶς καὶ ἀπροσώπως, μὲ βάσιν τὴν ιδέαν τοῦ Ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἐρωτικῆς —ἐκστατικῆς— του φυσικῆς ἐκροῆς. Συχνάκις ἀναφέρεται εἰς τὸ θεολογικὸν τοῦτο «σύστημα» ὁ Διονύσιος: «τὰ ἥτιω τῶν κρειττόνων ἐπιστρεπτικῶς ἐρῶσι,... καὶ τὰ κρεῖττω τῶν ἥτιόνων προνοητικῶς» (64)· «τὰ πρῶτα πρὸς τὴν τῶν ὑφειμένων πρόνοιαν,... τὰ καταδεέστερα τῇ ἐπιστροφῇ τοῖς ὑπερτέροις» (68). Ἡ πραγματικότης εἶναι ἀρχαιοελληνικὴ «τάξις», «ἁρμονία»: «πᾶσα ἡ τῶν ὄντων διάταξις τε καὶ διακόσμησις, ἀναρροστίαν καὶ ἀνισότητα καὶ ἀσυμμετρίαν ἐξορίζουσα, εἰς τὴν εὐτακτον ταυτότητα καὶ ὁρθότητα γαννυμένη...» (140). Ἀγιογραφικαὶ θέσεις, ὅπως π.χ.: «ἡ κτίσις ὑπετάγη τῇ ματαιότητι, καὶ «συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν» (Ρωμ. 8, 19 ἐξ.), εἶναι τελείως ἀντίθετοι πρὸς τὸ περὶ «ἁρμονίας» τοῦ κόσμου πνεῦμα τοῦ Διονυσίου. Ὁ Διονύσιος εἰς μίαν συγκεκριμένην περίπτωσιν προδίδει μὲ σαφήνειαν τὸ λογικὸν σύστημα τοῦ θεολογεῖν του, ὅταν λέγει: «Καὶ εἴ τι τῶν ὁμοδυνάμων παραλέλειπται, κάκεινο ἡμᾶς κατὰ τὰς αὐτὰς μεθόδους προσυπακούειν δεήσει» (146). Ἦτοι: σύνολον τὸ περιεχόμενον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ὀφείλει «κατὰ τὰς αὐτὰς μεθόδους προσυπακούειν»!

51. Πρβλ. π.χ.: «πάντα τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ ἐφιέμενα» (64)· «τὴν ἀνελάττωτον ἔφεισιν τοῦ ἀγαθοῦ» (116)· «ἐφέσει τῶν θείων ἀναχωροῦσι τῆς τῶν ὑλικῶν προσπα-

Ὁ Ἔρως εἰς τὸν Διονύσιον προσλαμβάνει τὸν χαρακτηῖρα μοναδικοῦ «φυσικοῦ» νόμου λειτουργίας τῆς θεο-κοσμίας. Ἡ «φυγή», ἡ «ἄνοδος» πρὸς τὸ Θεῖον, καὶ ἡ «μέθεξις» ἀποτελοῦν ἴδιον οὐχὶ μόνον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν λοιπῶν ὄντων, ὡς «φυσικῇ» ροπῇ αὐτῶν, ἀκόμη δὲ καὶ τοῦ μὴ ὄντος, ἦτοι τοῦ κακοῦ: «πᾶσιν ἐστὶ τὸ καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἐραστὸν καὶ ἐφετὸν καὶ ἀγαπητόν» ἐφίεται γὰρ αὐτοῦ καὶ τὸ μὴ ὄν» (72)⁵². Ἐνταῦθα, λοιπόν, πρόκειται περὶ τῆς ἀρχαιο-ελληνικῆς *πανθειστικῆς* περὶ ἀνακυκλήσεως τοῦ παντὸς ιδέας, περιέχοντος «αὐτόν τε τὸν Θεόν,... ὃς δὴ ἄφθαρτός ἐστι καὶ ἀγέννητος, δημιουργὸς ὢν τῆς διακοσμήσεως,... καὶ ἐξ ἑαυτοῦ γεννῶν..., καὶ τὸ συνεστηκὸς ἐξ ἀμφοῖν», ἢ ἄλλως πως: «σύστημα ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων καὶ τῶν ἔνεκα τούτων γεγονότων», ὅπως θὰ ὥριζεν ὁ στωικὸς φιλόσοφος Ζήνων⁵³.

Τὸ θεολογικο-φιλοσοφικόν, λοιπόν, σύστημα τοῦ Διονυσίου εἶναι καθαρὸς *πανθεισμός* ἀπορροῆς πάντων τῶν ὄντων ἐκ τοῦ Ἐνὸς-Ἀγαθοῦ καὶ ἐπιστροφῆς αὐτῶν εἰς αὐτό, ἔνεκα τῆς φυσικῆς ἐρωτικῆς τῶν ἐφέσεως. Τὸ Ἐν ἐννοεῖται οὐχὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ πραγματικοῦ, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν Ἰωνῶν ἢ τῆς Στοᾶς, ἀλλὰ εἰς τὴν *κορυφὴν* αὐτοῦ, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, — ἐν τούτοις, ὅμως, εἰς *ὀργανικὴν* συνάφειαν πρὸς τὴν λοιπὴν πραγματικότητα. Ὅπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεολογικὴν παράδοσιν, οὕτω καὶ εἰς τὸν Διονύσιον ἀπουσιάζει τὸ ἰουδαϊο-χριστιανικὸν δόγμα τῆς ἐξ «οὐκ ὄντων» δημιουργίας, τὸ ὁποῖον διαχωρίζει τὸν Θεὸν *ποιωτικῶς* ἔναντι τῆς λοιπῆς κτισθείσης ὑπ' Αὐτοῦ ἐλευθέρᾳ βουλήσει, καὶ οὐχὶ φύσει, κοσμικῆς πραγματικότητος⁵⁴.

θείας» (120)· «... καὶ τὴν εἰς αὐτὸν τῶν ἀπ' αὐτοῦ προεληλυθότων ἐπιστροφὴν» (128)· «ἡ θεία δύναμις, ἡ τὰ παραγόμενα πάντα πρὸς τὸ αἴτιον ἐπιστρέφουσα» (126). Ἡ ἐνωτικὴ δύναμις τοῦ Ἐρως «τὰ μὲν ὑπέρτερα κινουῖσα ἐπὶ πρόνοιαν τῶν καταδεεστέρων..., τὰ δὲ ὑφειμένα πρὸς τὴν τῶν κρειτόνων καὶ ὑπερκειμένων ἐπιστροφὴν» (70).

52. Πρβλ. π.χ.: «μέθεξιν ἡ θεολογία φησίν, ἡνίκα τοῦ ἀφθάρτου καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχοντος αἰῶνος ἐφικώμεθα» (132).

53. Ζήνων, ἐν: Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, VII.

54. Ὁ Διονύσιος ἀντιγράφει, κατ' οὐσίαν, τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Προκλου, κατὰ τὸ ὁποῖον δὲν προέρχεται κάτι ἐξ ἄλλου τινὸς ὄντος, ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἐν, διαμένον, κατ' ἀρχάς, ἐν ἑαυτῷ (μονή), αὐτο-εκδιπλοῦται εἰς πολλὰ (πρόοδος), διὰ τὴν ἐπιστρέφει καὶ πάλιν εἰς ἑαυτὸ (ἐπιστροφή), μία διαλεκτικὴ (παν-λογισμός), ἥτις προσδιορίζει τὸ σύστημα καὶ τοῦ Hegel. Ἔτσι δὲ κατανοεῖ καὶ ὁ Διονύσιος τὴν θεο-κοσμογονίαν: «Καὶ ἐδῶ ἐξηγεῖται τὸ κοσμικὸν γίνεσθαι κατὰ τὸ θέμα πρόοδος καὶ ἐπιστροφή. Ἡ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα μετατεθεῖσα θεότης παραμένει ἐν ἑαυτῇ ἐν ἀπολύτῳ ἡσυχίᾳ, συγχρόνως δὲ ἐξέρχεται αὕτη ἐξ ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος, πολλαπλασιάζεται καὶ ἐκ-

Ἄλλὰ καὶ ἐν πλῆθος ἄλλων ἐννοιῶν προδίδουν τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν τοῦ Διονυσίου καὶ τὰς ἀποστάσεις αὐτοῦ ἐκ τῶν περιεχομένων τῆς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ θείας ἀποκαλύψεως, ὅπως π.χ. ἡ χρῆσις τῆς φιλοσοφικῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογίας, παραδειγμάτων καὶ εἰκόνων, ἡ περὶ δικαιοσύνης φιλοσοφικῆ ἀντίληψις κλπ., μὲ τὰς ὁποίας δὲν ἔχομεν τὴν πρόθεσιν νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐν προκειμένῳ.

η'. Συμπερασματικαὶ προτάσεις.

Ὡς ἐπιστέγασμα τῶν ἤδη λεχθέντων, ἔχομεν νὰ ἀναφέρωμεν τὰ ἀκόλουθα: Τὰ εἰς τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδόμενα θεολογικὰ ἔργα εἶναι, κατ' οὐσίαν, φιλοσοφικοῦ καί, εἰδικώτερον, νεοπλατωνικοῦ περιεχομένου. Τόσον ἡ θεματικὴ, ὅσον καὶ ἡ μεθοδικότης ἀνήκουν εἰς τὸν φιλοσοφικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ στοχάζεσθαι. Τὰ πάντα ἐντάσσονται εἰς ἐν λογικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει καὶ ἐξηγεῖ σύνολον τὴν — κοσμικὴν καὶ θείαν — πραγματικότητα. Ἡ χριστιανικὴ ὄψις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Διονυσίου καταλαμβάνει ἐντελῶς δευτερεύουσας θέσιν. Ὁ συγγραφεὺς οὗτος τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν γνωρίζει μὲν τὰς θεολογικὰς διαμάχας τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς πρὸ αὐτῆς, καὶ προβαίνει εἰς ἀκριβεῖς, ἐν πολλοῖς, διατυπώσεις τῶν δύο καιρίων δογμάτων: τοῦ τριαδικοῦ καὶ τοῦ χριστολογικοῦ. Ἐν τούτοις δὲν ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, τὰς θέσεις τῆς ὁποίας παραθέτει ἐπιγραμματικῶς καὶ ὅλως δευτερευόντως.

Μὲ τὴν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ θείαν ἀποκάλυψιν, ἥτοι μὲ τὸ μυστήριον τῆς θείας Οἰκονομίας, καθὼς δὲ καὶ μὲ τὰ περιεχόμενα αὐτῆς, οὐδόλως γνωρίζει νὰ ἀσχοληθεῖ, τὰ δὲ ὑπ' αὐτοῦ παρατιθέμενα ἀγιογραφικὰ χωρία χρησιμοποιοῖ οὗτος εὐκαιριακῶς καὶ ἐπιλεκτικῶς, καὶ χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται, ἰδιαίτερος, διὰ τὴν συνάφειαν αὐτῶν πρὸς τὸ λοιπὸν φιλοσοφικὸν του σύστημα. Χριστιανικαὶ ἐννοιαί, ὅπως: μυστήριον, ἀποκάλυψις, θαῦμα, πίστις κλπ., εἶναι παντελῶς ἄγνωστοι εἰς τὴν νεοπλατωνικὴν θεο-κοσμο-λογίαν τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραφῶν. Παρὰ τὴν καταπληκτικὴν συνθετικὴν του δύναμιν καὶ τὴν γιγαντιαίαν ἀπόπειραν νὰ συγκεράσει τὸ νεοπλατωνικὸν μὲ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ὁ Διονύσιος οὐδὲν τὸ νέον ἢ τὸ ἰδιάζον προσέφερεν εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, ἀλλ', ἀντιθέτως, ἐδημιούργησεν εἰς αὐτὴν μεγάλην σύγχυσιν καὶ κατέστη, διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας, μὲ

διπλοῦται ἐκ τῆς ἐνόητος εἰς τὴν πληθώραν, ἥτις, τελικῶς, ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἐνότητα» (Ε. Topitsch, *Marxismus und Gnosis*, ἐν: μν. ἔργ.: *Sozialphilosophie...*, 272-273).

τὴν ὁποίαν περιεβλήθη τὸ ἔργον του, ἡ ἀκένωτος πηγὴ εἰσροῆς ἀφθό-
νου νεοπλατωνικοῦ αἵματος εἰς τὰς φλέβας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τόσον
εἰς τὸν θεωρητικὸν στοχασμὸν τῶν θεολόγων του, ὅσον καὶ εἰς τὴν
μυστικὴν ἐμπειρίαν τῶν ἀσκητῶν του.